БЕЛЕЖКИ

върху

ВЕЩЕСТВЕНАТА КУЛТУРА

на

СТАРО-БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО

и

Основанието му въ Европа

съ

ЕДНА КАРТИНА

([illegible])

отъ

Г. Баласчевъ

(Собствено издание)

СОФИЯ
Печатница на Иванъ К. Божиновъ
1902.

КРЪМОВЪ ВОЙНИКЪ
по коженъ ръкописъ отъ X—XI вѣкъ.

Balaschev, G.

На господинъ П. Абрашевъ, Министръ на Търговията и Земледѣлието

отъ автора

БѢЛѢЖКИ

ВЪРХУ

ВЕЩЕСТВЕНАТА КУЛТУРА

НА

СТАРО-БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО

И

Основанието му въ Европа

СЪ

ЕДНА КАРТИНА

(Кръмовъ войникъ по коженъ ржкописъ отъ X—XI вѣкъ).

ОТЪ

Г. Баласчевъ

(СОБСТВЕНО ИЗДАНИЕ)

СОФИЯ

Печатница на Иванъ К. Божиновъ

1902

Бѣлѣжки върху вѣществената култура на старо-българската държава и основанието на послѣдната въ Европа.

Проучването вѣществената култура, както и вжтрѣшната и външната размѣна на природнитѣ и културнитѣ произвѣдения, която е вършилъ нашия народъ въ старо врѣме се отнася къмъ оння исторически задачи, чието разяснение би ни прѣдставило важенъ приносъ въ историята на умственното ни развитие. Нъ колкото тоя въпросъ се прѣдставлява по интересенъ за насъ, толкова той е свързанъ съ по голѣми мжчнотии, тъй като, при отсжтствието на достатъчни прями свѣдѣния отъ тоя родъ, на изслѣдователя прѣдстои да бжде основно запознатъ, както съ твърдѣ незначителнитѣ извѣстия, които се отнасятъ къмъ тогавашния домашенъ битъ, обичайтѣ, облѣклата, накита, законитѣ, природнитѣ богатства, кждѣто тоя народъ е билъ настаненъ, тъй нужно е да обърне той отчасти внимание и върху ходътъ на политическитѣ събития, военния му строй, а сжщеврѣменно потрѣбно е особенно внимание и върху степеньта на влиянието, упражнено отъ страна на неговитѣ съсѣди върху цѣлия строй на живота му. Съ настоящитѣ си редове ще се опитамъ да изложа въ кратцѣ, по възможность всички извѣстия на различнитѣ срѣдневѣкови писатели, които ни донасятъ що годѣ свѣдения за езическата епоха и оная тутакси подиръ приеманието на християнството, и то такива извѣстия, които иматъ съотношение къмъ горнитѣ въпроси, за да може по такъвъ начинъ читателя да си състави по-ясно понятие за оння природни и културни произведения, които още тогава сж могли да съставляватъ прѣдметъ на вносна и износна размѣна помежду нашитѣ прѣдѣди. А понеже въ състава на старобългарската държава влезли сж отначело още разнообразни племена, то за да може да

се прослѣди, кои отъ тѣхъ каква роль сж заели при по-на
тъшното развитие на занимающия ни въпросъ, необходимо
да се знае прѣдварително степеньта на културната подготов
отдѣлно на всѣки единъ отъ тѣзи елементи.

***

Старо-българската държава, както е извѣстно, се е образува
главно отъ два елементи различни единъ отъ другъ: първо, с
словѣнскитѣ племена, които още въ края на петия и начало
на шестия вѣкъ започнали да навлизатъ въ силно опустошени
сѣверни европейски области отъ византийската империя и пос
пенно да заселватъ въ Мизия, Тракия, Иллирикъ, Македония и
и второ отъ онова българско войнишко племе, което се бѣ
отдѣлило отдавна отъ волшко-камскитѣ българи и се бѣ
заселило отначало въ укрѣпената отъ самата природа мѣстнос
между рѣкитѣ Днѣстъръ, Прутъ, Дунава и крайбрѣжието
Черното море. Византийскитѣ писатели ни разказватъ, че бъ
гаритѣ при заселяванието си тамъ наричали сж е тази мѣстнос
Онгле или Оглос и означавала на тѣхния езикъ непристжп
или силно укрѣпено мѣсто. Отъ тѣзи си жилища българи
често нахълтвали въ Мизия и Тракия за плячка, до като прѣ
679 година, слѣдъ като сж разбили византийскитѣ войски
самата имъ родина, прѣминали отсамъ Дунава, покорили окс
чателно византийската область между Дунава, Балкана и Черно
море, кждѣто сж живѣели седьмъ словѣнски племена, които
плащали данъкъ на Византия и завладѣли Варненското пр
станище, важенъ до тогава търговски и стратегически пунк
за Византия. Прѣзъ туй врѣме голѣма часть отъ силнитѣ бъ
гарски войнишки племена разположила своя лагеръ въ е
ствено-защитената мѣстность, между Силистра, Шуменъ, Пр
славъ и Варна, съ важенъ воененъ центъръ при сегашнс
село Абоба, въ околностьта на Нови Пазаръ, кждѣто се прѣ
полага, че се е намирала самата най-стара столица на българи
ако не и дрѣвната силна крѣпость Плисковъ.

Какъвъ е билъ домашния битъ на словѣнскитѣ племе
които влезоха въ състава на старобългарската държава, ни р
казватъ съврѣменнитѣ византийски писатели, именно: че южни
словѣни сж живѣели още въ V и VI вѣкъ ... ѣдни и
далечь една отъ отъ друга разпръснати и ... го сж

строили всрѣдъ горитѣ, край рѣкитѣ, блатата и езерата. Фамилиарното роднинство е служило между тѣхъ като основа на обществения имъ и господарственъ животъ. Нѣколко души отъ едно и сѫщо произхождение, или нѣколко роднински сѣмейства живѣели сѫ и живѣѭтъ заедно и общо работатъ и стопанствуватъ подъ рѫководството на единъ домакинъ. Между такива задружени членове обикновенно бащата, или постария братъ, или подаровития, е служилъ като рѫководитель. Той управлявалъ кѫщата и общото имѫщество, распрѣдѣлялъ работата между задруженитѣ членове, продавалъ и купувалъ и пазелъ интереситѣ на цѣлия родъ. Земята, на която живѣели тъй задруженитѣ членове, е принадлежала на всички; отъ имота сѫ се ползували всички. При такъво домашно устройство не е могло да има бѣдни, тъй като всѣки единъ е билъ членъ на нѣкоя отъ тѣзи челядп, които се грижели за неговото сѫществувание. Такива само лица сѫ обѣднявали, които сѫ бивали изгонвани по нѣкакво прѣстѫпление отъ задружния сѣмеенъ животъ. Такъвъ домашенъ строй и до сега се запазилъ въ първобитния си видъ въ нѣкои мѣста изъ България, Македония и пр., нъ той започналъ да се разваля постепенно отъ сврѣменното чуждестранно влияние.

Нѣколко такива роднински сѣмейства, така нарѣчени задруги, които сѫ живѣели въ отдѣлни села, съставлявали племе, а земята, която била заселена отъ едно племе се наричала жупа. Въ старобългарскитѣ каменни надписи се споменуватъ жупани и нѣкои отнасятъ жупата къмъ несловѣнскитѣ учрѣждения. Срѣдоточието на жупата съставлявалъ градътъ или укрѣплението на жупата. То не е било заградено съ искуственни стѣни, тъй като словѣнитѣ обикновено построявали своя укрѣпенъ центъръ или по срѣдъ блатата или върху полуострово-образни издигнатини, защитени съ окопи. Распръснатитѣ южнословѣнски селски колиби, за които ни донася Прокопий, че сѫществували въ VI вѣкъ, виждатъ се и до сега на много мѣста по насъ, съединени въ една селска община, нъ пръснати изъ горитѣ и планинитѣ.

Отъ твърдѣ ранна доба южнитѣ словѣни, до като живѣели още оттатъкъ Дунава, сѫ се занимавали съ скотоводството, което е било доста много развито. Отъ рогатия добитъкъ имали: волове, крави, телета, бикове, биволи, овци, кози, множество

стада и пр. сетнѣ сж имали цѣли ергелета коне, въ голѣмо количество сжщо кучета, гъски и пр. За важностьта на скотоводството въ живота на нашитѣ прѣдѣди свидѣтелствува и туй, че по насъ думата добитъкъ означава до днесъ още и придобитъ имотъ. Земледѣлието е било силно развито и съставлявало тъй да се каже най-важното тѣхно занятие. Императорътъ Маврикий (582—602 г) разказва ни, че тѣ „сж имали въ излишъкъ жито, просо и ржжъ, които тѣ насипвали на купища". Сжщо и Теофилактъ Симоката пише: Когато византийскиятъ пълководецъ Прискъ въ 593 г. се опжтилъ задъ Дунава и нанесълъ силно поражение на словѣнския отрядъ, който се намиралъ подъ прѣдводителството на княза Радигоста, управитель на прибрѣжната словѣнска область оттатъкъ Дунава, тогава ни казва той, че побѣдителитѣ изгорѣли словѣнскитѣ поселения, нивитѣ имъ и лѣсоветѣ. Южнитѣ словѣни сѣели сж пшеницата, ечмикътъ, овесътъ и обработвали грахътъ, макътъ и пр. Отъ земледѣлческитѣ орждия били сж още тогава въ употрѣбление у тѣхъ: плугътъ, косата, сърпътъ, мотиката, дикелъ, лопатата и други, тъй сжщо и орждията сѣкира, ножъ, пила и пр. сж имъ били познати, както и печатъ пръстенъ търгъ, мѣра, лакътъ. Думитѣ ковачь и такачь сж общи за всичкитѣ словѣни, ще се каже, тѣ сж знаяли нѣкои занаяти, вълната била е отдавна въ употрѣбление. Тѣ сж умѣели да изработватъ сукното, располагали сж, както се каза, съ цѣли стада овце, агнета и пр. Платното, плащьта, ризата и пр. сж ги приготовлявали отъ ленътъ и конопътъ, които сж растели въ градинитѣ имъ. Тамъ сж зрѣели и ябълкитѣ, крушитѣ, черѣшитѣ, вишнитѣ, сливитѣ, орѣхитѣ. Прискъ, който е посѣтилъ източно маджарско прѣзъ 448 г. като говори за скититѣ, които се отождествяватъ съ словѣнитѣ, пише че тѣ, змѣсто пшениченъ хлѣбъ сж употрѣблявали отъ просо, и на мѣсто вино поднасяли имъ другъ напитъкъ, който отъ мѣстното население се наричалъ „*медосъ*". Ще се рѣче, че виното тогава още прѣдставлявало редкость и лозята трѣба да сж почнали да ги садятъ малко по късно и по на югъ, и да придобиватъ виното и ракията, които пиели въ голѣмъ размѣръ до зашеметяване, както правили туй и другитѣ по-прости народи.

Пчеловодството било доста распространено, и отъ меда (медосъ) проготовлявали обичното сладко питие, което го поднасяли и

на гоститѣ си, както туй правили и други нѣкои народи, които сѫ живѣели на сѣверъ отъ Балк. полуостровъ. Бозата, която и днесь се приготовлява отъ просо и медъ, е много старо питие, което навѣрно още тогава е било въ употрѣбление и между тѣхъ.

Нъ освѣнъ желѣзото южнитѣ словѣни знаяли сѫ и мѣдьта, както златото и срѣброто. Византия за да откупува многочисленитѣ пленници заплащала имъ огромни суми въ злато и срѣбро и други вѣщи. Прокопий ни съобщава, че словѣнскитѣ пълчища, когато сѫ били прѣкарвани отъ гепидитѣ на корабитѣ имъ прѣзъ Дунава, то трѣбвало за това всѣки словѣнски войникъ да заплати като навло на гепидитѣ по една златна монета. Ще се рече, че много народи на сѣверъ отъ полуострова и съсѣди на Византия сѫ били добрѣ запознати съ византийската монетна система, съ която направо си служили при размѣнитѣ, които сѫ могли да носѧтъ характеръ чисто търговски, или пакъ сѫ ставали вслѣдствие грабителски похождения. Твърдѣ любопитенъ се явява въ този случай слѣдния разказъ, на Прокопия, който ще ни даде да разберемъ, какъ нашитѣ прѣдѣди още оттатъкъ Дунава, знаяли сѫ да търгуватъ съ людие — роби, обичали сѫ златото, а сѫщеврѣменно сѫ имали понятие и за *законни* и то не писани, а навѣрно обичайни. Още прѣзъ 531 г, защита на покрайдунавскитѣ сѣверни граници на Византия била е повѣрена на пълководеца Хилвудий или Хвалибѫдъ, който билъ родомъ словѣнинъ отъ племето на антитѣ. Въ 534 г. Хвалибѫдъ прѣминалъ Дунава съ намѣрение да нападне словѣнитѣ, които живѣели на лѣвия брѣгъ, нъ тѣ разбили войската му, а самия него убили. Обаче по-сетнѣ станали словѣнски мѣдуособия и между другото единъ антъ пакъ по име Хвалибѫдъ падналъ въ пленъ въ рѫцѣтѣ на склавинитѣ Слѣдъ тѣхното примиряване единъ римски пленикъ, който се намиралъ у единъ антъ, като се научилъ, че антъ по име Хвалибѫдъ се намира въ пленъ у единъ склавинъ, подканилъ своя господаръ да отиде и купи Хвалибѫда, и подирѣ да го прѣдадѫтъ на Византия като тѣхенъ пълководецъ, за което му обѣщавалъ, че ще получи много злато. Дѣйствително неговия господаръ купилъ анта Хвалибѫда отъ склавина. „А когато покупателя пристигналъ въ своята земя, попиталъ купения человѣкъ, римски ли е пълководеца Хвалибѫдъ? Нъ той не се отказалъ да каже истината, разказалъ пов-

торно всичко вѣрно по редъ, че и той самъ е родомъ антъ, нъ като се сражавалъ заедно съ своитѣ едноплеменици противъ склавинитѣ, които тогава сѫ намирали съ антитѣ въ неприятелски отношения, билъ заловенъ отъ склавинитѣ, и че сега, тъй като той се върналъ въ родното си мѣсто, то той за въ бѫдѫще *по закона* е свободенъ Онзи който платилъ за него златото, излъганъ въ своитѣ велики надѣжди, онѣмѣлъ отъ мѫка".

Отъ едно извѣстие на Теофилакта Симоката излиза, че нѣкои отъ паноискитѣ словѣни, които сѫ се подчинили на аварския хаганъ, по негова заповѣдъ сѫ били принудени да строятъ мостове и кораби по Дунава и Сава, които щѣли да послужатъ прѣзъ онова врѣме при нахлуванията въ византийската империя. Ще се каже, че словѣнскитѣ племена отдавна сѫ развивали движението по стоящитѣ и текущитѣ води. Съ аваритѣ наедно при обсадата на Цариградъ, тѣ се явяватъ доста приготвени за по-сериозна работа; словѣнитѣ знаяли сѫ ладията, корабътъ, чунътъ, веслото и пр.

Сѫщо и риболовството играело е важна роль въ живота на прѣдѣдитѣ ни; прибрѣжното население се хранило отъ богатитѣ продукти на рѣкитѣ, езерата и блатата. Тѣ отдавна сѫ знаяли плѣтението на мрѣжитѣ и пр. Южнитѣ словѣни подобно на келтитѣ, германцитѣ и литовцитѣ научили градския животъ отъ по-културнитѣ народи, които много порано отъ тѣхъ сѫ били засѣднали по край Срѣдиземното море и сѫ имали възможность отъ по-рано да се запознаятъ съ източната култура.

Много сѫ осѫдни свѣдѣнията относително заимствуванията на словѣнитѣ отъ прочутото римско строително искуство. Еднодръвнитѣ малки ладиики, съ които си служили тѣ при прѣминуванието на рѣкитѣ трѣба да считаме като произвѣдения на тѣхния умъ, наложени отъ самата природа. Тѣ по формата си приличатъ съвсѣмъ на първобитни произвѣдения.

Сѫщо дървената домашна посѫдка била е у тѣхъ доста развита, а глинената води си своето начало почти едноврѣменно съ първитѣ опити за плѣтение. Още оттатъкъ Дунава словѣнитѣ сѫ знаяли черепната, (подница) гърнето, паницата, като най-необходими землени сѫдове и груби украшения.

Ловътъ е изгубилъ въ съврѣмения ни животъ онова значение, което е имала той въ срѣднитѣ вѣкове; тогава ловътъ

съставлявалъ главното занятие на свободнитѣ людие, защото дивечьтъ снадбявалъ ги съ месна храна и облѣкло.

Сжщия императоръ-писатель Маврикий, ни дава свѣдѣния и за военния имъ битъ. Тѣ сж се сражавали повечето пжти пѣши, като се прикривали съ твърдѣ тѣжъкъ щитъ. Употрѣбявали сж дървенъ лжкъ и малки напоени съ силна отрова стрѣли. Отъ оржжията извѣстни имъ сж били още тогава: копията, мечьтъ, сулицата, стрѣлата, щитътъ и пращата. Въ сраженията употрѣблявали чукове, топори и секири. Когато ходили на война сж носили: тржби, рогове, хоругви; били сж имъ познати и други музикални органи, като гуслата, гайдата и пр. За първата ни говори Теофилактъ Симоката, а за втората Константинъ Багряноро цни.

Часть отъ словѣнскитѣ племена, които сж живѣели въ Дакия и Панония, съ оржжие на ржка започнали да пълнжтъ Балканския полуостровъ, нъ безъ да могжтъ да унижтожатъ византийската военноадминистративна и църковна организация. Византия съ тѣхъ се биела, договаряла и почнала да търгува. По извѣстието на писателя Малха, продължавали сж да сжществуватъ редъ прочути укрѣпени градове въ самия центьръ отъ европейскитѣ владѣния на империята даже и слѣдъ оттеглюванието на западнитѣ готи отъ Балк. полуостровъ. Писателя Прискъ сжщо ни донася че латинския езикъ (навѣрно въ разваленъ видъ) е служилъ между Адриатическото и Егейското море, както въ обществения животъ тъй и въ домашния Тѣзи думи на Приска не можемъ да ги считаме буквално вѣрни, тъй като остаткитѣ отъ иллирийското племе (днешнитѣ албанци) си служили, както тогава още, тъй и днесь у дома съ своя езикъ. Исключение трѣба да сж правили само прибрѣжнитѣ градове по Черното и Бѣлото море, въ които отъ незапаметни врѣмена е населявало гръцко търговско население, като Варна, Месемврия, Анхиало, Солунъ и пр. По-късно при обсадитѣ на гр. Солунъ отъ аваритѣ, словѣнитѣ и българитѣ, по извѣстието на жизнеописателя на св. Димитрия, единъ отъ виднитѣ лица на варварския прѣдводитель знаелъ латински езикъ, гръцки, словѣнски и български. Значи вжтрѣ въ Балк. полуострова, освѣнъ латинския още прѣзъ VII вѣкъ билъ въ употрѣбление и гръцкия.

Съ течение на врѣмето словѣнитѣ въ Балк.полуостровъ изучили сж твърдѣ много нѣща особенно отъ византийцитѣ. Тѣ намѣ-

рили тамъ градове и завладѣли жителитѣ. Основитѣ на повечето отъ сегашнитѣ ни градове сѫ стари. Много отъ тѣхъ сѫ се съградили по старъ образецъ отъ прѣдградията, които постепенно се строили при укрѣпленията, приналѣжащи на князоветѣ и прѣдводители на балканскитѣ словѣнски племена. Сирийския съврѣмененъ църковенъ лѣтописецъ Иоанъ Ефески ни съобщава слѣднитѣ любопитни и цѣнни извѣстия за словѣнитѣ, които се заселили отсамъ Дунава, той писалъ прѣзъ 584 г., а живѣлъ вѫтрѣ въ Цариградъ прѣзъ 558—575 година. „На третата година слѣдъ смъртьта на Юстиниана, пише той, и стѫпването на прѣстола на побѣдоносния Тиберий, проклѣтия словѣнски народъ се явилъ и завзелъ всичката Еллада, околноститѣ на Солунъ и цѣлата Тракия. Тѣ завоевали много градове и крѣпости съ огънь и мечь опустошавали и грабили страната и господарували тамъ съвършенно свободно, като у дома си. Това се продължавало четири години до като императорътъ воевалъ съ перситѣ; вслѣдствие на това тѣ се разпореждали въ страната до тогава, до когато богъ ги испѫдилъ оттамъ. Тѣхнитѣ грабежи се распространили до самата външна стѣна (Анастасиевата стѣна). Всичкитѣ императорски стада станали тѣхна плячка. И до днесь тѣ живѣятъ безъ грижа и безъ страхъ въ римскитѣ провинции, като грабятъ, убиватъ и горятъ; тѣ се обогатѣли, иматъ злато и срѣбро, цѣли стада коне и множество орѫжие; научили се да воюватъ по добрѣ отъ ромеитѣ (византийцитѣ)".

Любопитни извѣстия относително заимствуванията на нашитѣ прѣдѣди вѫтрѣ въ Балк. полуостровъ отъ Византия ни се даватъ отъ солунския архиепископъ Иоанна при описанието на обсадитѣ на гр. Солунъ отъ словѣнитѣ, както мѣстни тъй и дошли съ аваритѣ въ края на VI началото на VII вѣкъ. Тамъ се казва, че словѣнитѣ приготвили обсадни машини и желѣзни тарани, грамадни каменомѣтателни орѫдия и така наричанитѣ костенурки, които сѫ били покрити съ сухи кожи, послѣ, като измѣнили покрива за да не би да бѫдятъ изгорени отъ горѣщата смола, която се хвърляла отъ неприятеля, покрили ги съ прѣсни кожи отъ бикове и камили, които тѣ нарочно за това били ги наскоро убили и ги прикрѣпили съ гвоздей. Като се распоредили по такъвъ начинъ близо до стѣнитѣ, отъ третия день на обсадата започнали да хвърлятъ камъни. Тѣхни[illegible]ци хвърляли стрѣли

подобно на тъменъ облакъ, така че ония, които стоели на стѣнитѣ не могли да си подадатъ главитѣ безъ опасность и да погледатъ, какво се вършило тамъ. Като приближили костенуркитѣ до стѣнитѣ силно потрѣсили основитѣ посрѣдствомъ желѣзнитѣ куки и закачки. Каменометалинитѣ машини били сж четверожгълни съ широки основи, които се завършвали съ тѣсни върхове, пирамидообразно. На тѣзи послѣднитѣ били прикрѣпени твърдѣ дебели цилиндри, по крайщата обковани съ желѣзо и дървета закрѣпени съ гвоздей; помѣстенитѣ въ тѣхъ метателни машини приличали на кжщни греди; машинитѣ, направлявани отъ войницитѣ, изхвъряли непрѣкъснатъ дъждъ отъ огромни камъни. И за да не пострадатъ, войницитѣ, които вжтрѣ въ машината направлявали дѣйствието, отъ стрѣлцитѣ, които отъ стѣнитѣ стрѣляли срѣщу тѣхъ. то тритѣ страни отъ тѣзи четверожгълни машини били закрити съ дъски. Такива каменомѣтателни машини били исправени прѣдъ солунскитѣ стѣни около петдесеть на брой. Въ изданието на Боландиститѣ, както и у Тугарда функцията на машинитѣ е пропустната. Отъ Ватиканския кодексъ подъ № 1641 ще можемъ да възстановимъ онѣзи редове, които се изоставени въ кодекса № 797).

Отъ тѣзи извѣстия може смѣло да се заключи, че словѣнитѣ въ Балк. полуостровъ сж изучили военното искуство на Византия до такъва степень, както и самитѣ наслѣдници на римлянитѣ. Тѣ при обсадата на Солунъ сж употрѣбили всичкитѣ орждия, съ които дѣйствували византийцитѣ въ подобни случаи, и по качеството си тѣзи орждия не отстжпвали никакъ на тогавашното военно искуство. Тѣзи словѣни сж ония, които по думитѣ на сириеца Иоана Ефески, (който писалъ 10 години до обсаждането на Солунъ) сж „живѣли разбогатѣли, седѣли и почивали въ римскитѣ области безъ всѣкаква грижа и страхъ и сж умѣели да владѣятъ оржжието по добрѣ отъ самитѣ римляни“. Казаното до тукъ, ако и да съставлява блѣскава страница отъ военното искуство на словѣнитѣ заедно съ аваритѣ, нъ все пакъ прѣдставлява интересъ и за тогавашната вѣществена култура тъй като тукъ става ни ясно употрѣблението на желѣзото, напрѣдъка въ дърводѣлието, както и степеньта на развитието строителното искуство между словѣнитѣ отсамъ Дунава.

Такива свѣдѣния намираме за словѣнскитѣ племена, отъ които нѣкои по-послѣ влезоха въ състава на старобългарската

държава Между туй не трѣбва да забравяме, че мизийскитѣ словѣни повече отъ цѣль вѣкъ продължаваха да се намиратъ подъ силно влияние на високо културната Византия, на която бѣхѫ данъкоплатци и се занимаваха мирно съ земледѣлие и скотовъдство. Тогава и византийската администрация, гражданска, военна и църковна, продължавала да дѣйствува въ Мизия и то прѣзъ VI и VII вѣкъ.

Това ни се съобщава, както отъ константинополския писатель, патриархъ Никифоръ, тъй и отъ Теофана, който изрично споменува, че прѣди завладяванието на седъмтѣ словѣнски племена, (заселени въ Мизия,) отъ българитѣ, тази область била подчинена на християнска власть и се управлявала отъ Византия. А този фактъ е важенъ въ културно отношение, защото ни дава възможность да направимъ заключение, че и византийската организация сѫществувала въ Мизия и слѣдъ заселяванието ѝ отъ словѣнитѣ до завладяванието ѝ отъ българскитѣ войнишки племена.

Нека да видимъ сега кога ставатъ извѣстни въ Европа българскитѣ пълчища, а подиръ и въ какво културно състояние се намирали племена на българския ханъ, които се бѣхѫ установили оттатъкъ Дунава и на които се падна историческата задача посрѣдствомъ обединяванието на словѣнскитѣ племена да създадатъ за нѣколко вѣкове страшна съсѣдна държава за Византия. Българинъ означавало ужъ житель по течението на р. Волга. До такова заключение доде напослѣдъкъ г. Шишмановъ. Обаче трѣбва да се има прѣдъ видъ, че писателитѣ, които знаятъ българитѣ съ сѫщинското имъ име, наричатъ рѣката съ друго име; а туй хвърля голѣма сѣнка на подобно заключение, тъй като, ако бѣше това тъй, то писателитѣ би наричали и рѣката съ сѫщото име. Старитѣ българи трѣбва да сѫ живѣли дълго врѣме наедно по басейна на тази рѣка. Тѣ отдавна сѫ се раздѣлили на племена и се скитали по разни направления като чергари. Споредъ свѣдѣнията на арменския географъ Моисея Хоренски (писат. отъ V вѣкъ) българитѣ около 120 години прѣди Христа населявали Кавказскитѣ планини и се наричали Вѫндуръ-Булгаръ. Въ другъ поновъ арменски списъкъ на тази география, се изброяватъ четири български племена Куни Булгаръ, Дучи-Булгаръ, Огхондоръ-Българъ (или Вхндоръ-Булгаръ) и Чдаръ-Болгаръ, които сѫ

обитавали на сѣверъ отъ Кавказъ, по рѣката Кубанъ и по на югъ. Между туй готския историкъ Йорданъ (552 год.) знае, че български пълчища въ срѣдата на V вѣкъ сж се намирали на сѣверозападния брѣгъ отъ Черното море, а по дата за първи пжть народното име българинъ въ Европа се споменува отъ латинския списатель Еннодия прѣзъ 482 — 3 год., когато българитѣ били повикани отъ Визант. императоръ Зенона противъ Теодориховцитѣ, които смущавали империята прѣзъ 478 — 482 год. Туй врѣме може да се счита като моментъ, когато старитѣ българи встжпили въ поблиски сношения съ Византия и се запознали съ нейнитѣ богати области, които малко по-късно примамвали ги тъй силно, та често ги посѣщавали за плачка. Писателя Касиодоръ ги смѣта, като най-войнствено племе (Bulgares toto orbe terribiles.). Споредъ Еннодия и Касиодора тѣ сж били многочислени и непобѣдими, извънредно обичали свободата и прѣдпочитали смъртьта прѣдъ робството. Готитѣ считали го за гордость, че сж успѣли да разбиятъ непобѣдимитѣ български пълчища, които били испратени отъ Зенона срѣщу тѣхъ. Съ сжщинското имъ народно име българи ги знаятъ и латискитѣ писатели Комисъ Марцелинъ (582 г.) и Викторъ Туненски, африкански епископъ, а отъ византийскитѣ писатели — Иоанъ Антиохийски и Теофилактъ Симоката. И до като готския писателъ Йорданъ ни расправя, че българитѣ заедно съ словѣнитѣ нахълтали въ Балк. полуостровъ напротивъ Прокопий съврѣмененъ съ него византийски писатель, като говори пакъ за нападението на словѣнитѣ съ българитѣ въ полуострова, употрѣблява името хуни, вмѣсто българи. Тоже и Агатия по-млади, както и Менандъръ, знаятъ ги съ името хуни. Близкитѣ връски на хунитѣ, както и начина на воюванието и живота на българитѣ, които сж били сходни съ ония на хунитѣ, навѣрно сж дали поводъ за тѣхното отождествяване и то отъ нѣкои само византийски писатели. Теофанъ ги споменува и съ името българи и хуни. Българитѣ нахлуватъ въ византийскитѣ провинции прѣзъ 493 г. 499, 502, 517, 530, 535, 539, 553, 559. Въ тѣзи нападения личатъ и племенитѣ имъ сродници утургури, кутургури и савири. Първитѣ двѣ названия сж ги получили тѣзи племена по прѣданието отъ ханскитѣ синове Утургуръ и Кутургуръ. Извѣстно ни е, че всички тѣзи племена сж живѣли не наедно, нъ въ разни области на сѣверъ отъ Балканския полу-

островъ; Нъ споредъ Фредегара знае се, че по късно българитѣ, които сѫ живѣели и воювали съ аваритѣ и били настанени въ Панония, до толкова се чувствували силни, щото прѣзъ 630 г. тѣ прѣтендирали, щото отъ тѣхното племе да се избере ханъ за аварския прѣстолъ. По поводъ на туй дошло е до збиване и българитѣ били побѣдени отъ аваритѣ. Тогава деветъ хиляди българи съ женитѣ и дѣцата потърсили прибѣжище въ франкската държава при краля Дагоберта, който врѣменно ги поселилъ въ Bajovaria, нъ сѫщеврѣмено далъ заповѣдь на жителитѣ отъ Bajovaria да избиятъ всичкитѣ въ една нощь, което и направили. Успѣлъ да се спаси само Alciocus съ седъмъ стотинъ сѣмейства които се заселили въ земята на словѣнския херцогъ Валдухъ (на вѣрно Владухъ) и живѣли тамъ дълги години. Това коварно избиване на гости се счита като най-позорно пятно въ баварската история. По друга версия, у Павелъ Диакона, останалитѣ живи въ тази бартоломеева нощь българи, били приети отъ лангобардския краль Гримоалда около 663 и 668 г. и били поселени въ самнитскитѣ градове Saepinum, Bovianum и Aesernia съ околноститѣ. Споредъ сѫщия писатель единъ вѣкъ приблизително порано съ лонгобардския краль Албоина между другитѣ народи, които се опѫтили за Италия, намирали се и българи; а по нашето мѣстно прѣдание българитѣ нѣколко вѣкове сѫ чергарували на сѣверъ отъ Дунава, тъй че раздѣлението на племена трѣбва да е станало много порано отъ колкото онова врѣме за което ни донася патриархъ Никифоръ, т. е, че ужъ българитѣ слѣдъ смъртьта на Кубрата сѫ се раздѣлили на петь орди. Може да се допусне даже, че български пълчища влизали и въ Атиловата орда. Подобенъ приемъ е възможенъ толкозъ повече, че споредъ византийскитѣ извѣстия, по-младия синъ на Атила по име Ернакъ съ позволението на Византия начело на множество хуни, се бѣ поселилъ въ Малка Скития и Дакия (около 454 год.) Сѫщо и Иорданъ говори, че българитѣ сѫ живѣли по туй врѣме на сѣверо-западъ отъ Черното море по край Дунава. Удивително, че и въ нашия домашенъ изворъ се казва, че господарьтъ Ирникъ отъ родътъ на Доуло втория подиръ Авитохола, е управлявалъ български племена оттатъкъ Дунава. Така щото твърдѣ е възможно, че българитѣ да сѫ получили отъ хунски родъ прѣдводители, както е имало [illegible] по късно да става

съ авари и българи, тѣ даватъ на други народи князе и управители Спомѣнахме за българскитѣ нахлувания въ културната Византия, защото посрѣдстомъ тѣхъ, тѣ сѫ се запознали съ много прѣдмети отъ вѣществената византийска култура, каквито чергарскитѣ племена не сѫ знаяли нито сѫ ги употрѣбявали. Любопитно е извѣстието за нападанието на българитѣ въ сърдцето на византийскитѣ европейски провинции прѣзъ 517 г. Тогава тѣ опустошили Македония, Тесалия и Стария Епиръ и пленили много население. Императорътъ Анастасий билъ принуденъ да изпрати въ българския лагеръ епарха на Илирикъ съ хилядо литри злато, около единъ милионъ и двѣстѣ хиляди лева, за да откупи плененитѣ отъ българитѣ. Нъ тази сумма не стигнала за откупванието на всичкитѣ пленници, та мнозина били избити. Това нахлувание не е било само отъ българи; взело участие и друго племе. Интересно е въ туй извѣстие, че българитѣ както и други чергари, на сѣверъ отъ Дунава вече си служили съ византийската монетна система. (Прѣзъ 499 година българитѣ прѣминали Дунава и се втурнали въ Иллирия. 15 хиляди византийска войска се опитала да имъ попрѣчи на грабителския походъ, нъ била разбита и българитѣ завладѣли лагера имъ, кѫдѣто намѣрили 700 товарни кола пълни съ орѫжие и храна. Тѣ тогава нахълтали и въ Тракия, дѣто горѣли плячкали и задигали жителитѣ въ робство). Малко по сетнѣ (540 г.) българитѣ били разбити отъ Юстинияна, който за гордость си прибавилъ къмъ другитѣ титли още и оная на *български побѣдитель*. Съ появяванието на аваритѣ или обритѣ въ Дакия и Паннония, които успѣли да покорятъ гепитската държава (прѣзъ 568 год.), намираме и българитѣ въ единъ видъ подчинено отношение спрямо тѣхъ. Трѣба българитѣ да не сѫ могли да противостоятъ прѣдъ аварската многочисленность. Нѣкои писатели ги поставятъ въ прями родственни връски съ аваритѣ. Българитѣ, благодарение на войнственния си духъ освѣнъ, че запазили прѣдишния си строй, даже удало имъ се да укажатъ силно влияние на аварското ханство. Подирѣ тѣ дотолкова се чувствували силни, щото изявили претенция върху самия хагански прѣстолъ. Нъ късно български полкове продължаватъ да нахълтватъ въ византийската империя и то наедно съ аваритѣ и словѣнитѣ. Тѣзи навлизания иматъ това значение, че българитѣ постепенно запознаватъ се съ много кул-

турни прѣдмѣти отъ Византия, и тъй както казахме по горѣ за славянитѣ, те сѫ научили отъ Византия строението на военни обсадни машини. [illegible] да се приписше и на българскитѣ пълчища, [illegible] и даже подъ тѣхното прѣдводителство [illegible] дори до Цариградъ. Има даже [illegible] византийски виденъ плѣнникъ, научилъ [illegible] пъти да строятъ стѣнобитни машини, [illegible] на които били превзети много крѣпости въ Тракия. Съ такива обсадни машини се явили да обсаждатъ Цариградъ тѣзи смѣсени орди около 592—93 г. [illegible]. Тѣ [illegible] врѣме се намирали въ добри отношения съ Византия. Така напримѣръ, когато византийския военачалникъ Прискъ се намиралъ по край Дунава и прѣзъ [illegible] нѣмалъ припаси, хагана испратилъ му четиресетъ [illegible] съ хранителни припаси. Тогава Прискъ испратилъ въ [illegible] на хагана въ замѣна, черъ пиперъ, индийски листъ (piper nimirum, folium Indicum, costum, cassium, et alia postulata misit ad barbarum) или люлякъ (синило), индийски [illegible] и канела. Значи българската [illegible] да се [illegible] знаяла е употрѣблението още тогава на нѣкои отъ индийскитѣ подправни растения, които навѣрно сѫ ги научили пакъ отъ византийцитѣ.

Между туй сношенията на византийската империя съ българитѣ, които сѫ живѣели на сѣверозападъ отъ Черното море, ставали сѫ день на день все по-близки. Отъ свѣдѣнията на патриарха Никифора, както и отъ онѣзи на лѣтописеца Иоанна Никиу се научаваме, че даже единъ отъ прѣдшественицитѣ на Кубрата, трѣбва да е билъ Органъ (споредъ прѣписъ на хрониката отъ Иоанна нарича го Kuernaka), се явилъ въ Цариградъ заедно съ боляритѣ, женитѣ си и знаменосцитѣ, навѣрно неговитѣ тѣлохранители. Тѣ всичкитѣ сѫ били тържествено приети отъ императора, отъ византийскитѣ сановници съ женитѣ имъ и сѫ били покръстени въ двора. И слѣдъ като получили богати дарове и санове, а самия български ханъ „Кирион" почели го съ титлата патрицин, били испроводени отъ императора дружелюбно, споредъ хунскитѣ обичаи. Удивително е, че никой единъ отъ модернитѣ историци не е обърналъ до сега внимание на тѣзи извѣстия. Това събитие трѣбва да се счита, [illegible] важно за нашитѣ

основатели на държавата, тъй като още отъ тогава старитѣ българи влезли въ роднински връзки съ византийския дворъ и писателя Патриархъ Никифоръ казва, че сж ги осиновили чрѣзъ приемането тайнството на кръщението. Значи не е билъ Борисъ първия български ханъ, който е приелъ християнството, а неговитѣ прѣдшественици прѣзъ Ираклиевото царуване (610 — 641 г.). Отъ тогава аристокрацията на българското княжество, което се намирало оттатъкъ Дунава: *кнѧжение обону страноу Доуная*, имала е възможность да вкуси нѣщо повечко отъ плодоветѣ на византийската култура. По извѣстието на Иоанна Никиу, Кубратъ билъ даже отхраненъ въ Цариградъ и възпитанъ въ християнския духъ. Той е билъ оставенъ въ византийския дворъ навѣрно отъ чича си Оркана, когато послѣдния се бѣше явилъ въ Цариградъ и билъ покрьстенъ отъ Хераклия I. Ще се каже, че сношенията на задунавското българско княжество съ Византия трѣба тогава да сж станали съвършено тѣсни. Императора за да създаде неприятель на аваритѣ, който е билъ тѣхенъ съсѣдъ, надарилъ българския господарь съ нечути благодѣяния и то първо Оркана, а по-късно и Кубрата.

Епископа Иоаннъ Никиу съобщава ни още, че Кубратъ, братанецътъ на Оркана, завързалъ нечувана дружба съ Византия. Благодѣянията, съ които билъ обсипанъ Кубратъ отъ Хераклия, до толкова сж повлияли на българския ханъ, щото той отъ признателность останалъ привързанъ, почти прѣзъ цѣлия си животъ къмъ Ираклиевата фамилия и даже слѣдъ смъртьта на послѣдния. Сжщия лѣтописецъ прибавя, че Кубратъ „съ силата на светото кръщение сполучилъ да побѣди всичкитѣ варвари и езичници". Прѣзъ туй врѣме (около 635 г.), споредъ извѣстието на патриарха Никифора, Кубратъ като господарь на племето уногундури (огхондъръ блгаръ), изгонилъ аварскитѣ войски отъ земята си и отстранилъ малката зависимость на народа си отъ аварския хаганъ. В. Златарски като разгледваше извѣстието на Иоанна Никиу прие, че аварското хаганство се намирало въ Азия?! Нему сж останали неясни много събития, за които по-горѣ стана дума. Той сжщо неможа да узнае кой другъ византийски писатель, освѣнъ Никиу, е говорилъ за покръстванието и близкитѣ връзки на задунавскитѣ българи съ Византия до Кубрата. Освѣнъ това В. Златарски не е можалъ даже да догади за сжществуванието на

заддунавското българско княжество прѣзъ Ираклиевото царувание и понапрѣдъ, та за туй търсилъ аваритѣ въ Азия, а Кубратовата държава „по брѣговетѣ на Меотия и Кофиса“, въпрѣки изричното свидѣтелство на домашния ни източникъ за сѫществуванието на заддунавското княжество.

Тогава още е било въ интереса на византийската политика, да се подигне заддунавска България, която като приятелска ней страна да прѣчи на аваритѣ задъ гърба имъ, които прѣзъ туй врѣме сѫ били страшенъ бичъ за византийската империя. Постѫпката на Хераклия по отношение аваритѣ била е аналогична и спрямо другъ върлъ неприятель, перситѣ, ако не и обратно. Той успѣлъ посрѣдствомъ приятелството и помощьта на турцитѣ да съсипи Персия. Въ такъвъ случай не трѣбва ли да се смѣта повдиганието на заддунавското ни княжество като плодъ на византийската дипломация? Кубратъ, израснатъ и въспитанъ въ Цариградъ, не по прѣдначертанъ ли планъ на византийскитѣ дипломати прѣмахналъ аварското иго, за което говори патриарха Никифиръ? Между туй подиръ смъртьта на Хераклия I намираме Курга или Кобрата доста мощенъ господаръ; той споредъ Иоанна Никиу, намѣсва се даже въ вѫтрѣшнитѣ работи на Византия и, ако да не притежаваме направо извѣстия за нѣкакви си търговски сношения между империята и българитѣ, нъ все пакь можемъ да допуснемъ сѫществуванието на такива, толкозъ повече, че тѣ сѫ могли да ставатъ твърдѣ лесно по западнитѣ брѣгове на Черното море, а по сухо раздѣлялъ границитѣ имъ само Дунава. При това тогава още заддунавска България, както видѣхме. се намирала въ съвършенно близки и приятелски отношения къмъ Византия и нейния държавенъ глава билъ християнинъ и доста високо просвѣтенъ. Като наслѣдникъ на Курта, въ списъка на българскитѣ князе, се явява Безмѣръ отъ рода на *Доуло*, както и двамата му прѣдшественници. Отъ чуждитѣ писатели за него нищо не знаемъ, нъ въ домашния източникъ ни се расправя слѣдното; *Сии е кънѧзъ дрьжаше кнѧжение обону страноу Дуная.* Значи тукъ [illegible]раме [illegible]оменъ за българското княжество и князетѣ му от[illegible] Т[illegible] Това домашно извѣстие хармонира съ горнит[illegible]нтийскитѣ писатели. Приемникътъ му е [illegible]щенъ изворъ: *И потомъ приде на [illegible] . . род емоу Доуло.*

Чуждестранитѣ писатели наричатъ го Аспарухъ или Аспархрукъ. Отъ византийскитѣ писатели патриархъ Никифоръ и Теофанъ съобщаватъ ни по обстоятелно за нахлуванията на българскитѣ пълкове прѣзъ господаруването на Исперихa въ Мизия и часть отъ Тракия и тѣхното установяване, между широкия Дунавъ, мжчнопроходимитѣ балкани и бурнитѣ вълни на Черното море. И до като българитѣ се намирахж въ добри отношения съ Византия, писателитѣ ѝ нищо не ни говорѣхж за жилищата имъ тамъ, сега обаче, по случай опустошителнитѣ имъ нахълтвания въ византийскитѣ провинции, тѣ ни расправятъ съ ядовитость, че българитѣ като народъ нечисть и дрипавъ сж били настанени оттатъкъ Дунава въ мѣсто удобно за живѣние, което отъ самитѣ тѣхъ се наричало на езика имъ **Ολгос** или **Ογλος**, че туй мѣсто било непристжпно и почти непривзимаемо отъ воющитѣ срѣщу тѣхъ неприятели, защото това мѣсто отпрѣдъ (отъ югъ) било осигурено съ туй, че било непристжпно и блатливо, а отъ задъ (отъ сѣверъ и западъ) било заградено съ стръмнини непроходими и тамъ сж го заобикаляли рѣкитѣ. И сега думата *âлгá* на турски означава мѣсто заградено или защитено Тази рѣчь не е словѣнска нито е имала значението на словѣнската *жгълъ* или *онгълъ*, както туй безъ достатъчно историческо основание прокара Шафарикъ, благодарение на своя авторитетъ.

Исперихъ при завладяването на Мизия показва държавническитѣ си високи качества; той прѣди всичко се загрижилъ да осигури завзетитѣ земи и чрѣзъ разпрѣдѣлянието на словѣнскитѣ племена, които заварилъ тамъ подъ властьта на Византия (едното оставилъ на югоистокъ къмъ Черното море, а другитѣ седъмъ на югозападъ и понататъкъ до границитѣ на аварското ханство), турилъ крѣпка основа на отсамъ дунавското княжество Хунитѣ аваритѣ и българитѣ трѣбва да сж имали военно и политическо надмощие прѣдъ другитѣ народи, защото тѣ сж държали подъ свойта власть, както нѣкои германски племена, тъй и нѣкои отъ словѣнскитѣ. Исперихъ тогава, като държавенъ глава прѣмѣства се въ новитѣ си владѣния, безъ обаче да напусне съвършенно землитѣ оттатъкъ Дунава, кждѣто билъ оставенъ, като княжески замѣстникъ, *тарканъ на âлгá-та* или нейнъ управитель. Византийскитѣ писатели ни говорятъ по късно за задунавска България, а въ камения надписъ отъ

врѣмето на Симеона (904 г.), изрично се споменува Теодоръ тарканъ на *Олга-та*, който трѣбва да е билъ управитель — замѣстникъ на укрѣпената мѣстность, която влизала въ състава на задунайската България. Въ думата *Олга* се съдържа още едно топографическо название по езика на прѣбългаритѣ; тя ако и твърдѣ интересна не била взета въ внимание до сега отъ ни единъ изслѣдователь. Византия побѣдена отъ българитѣ не се опитала да се съпротиви понататъкъ; тъй сжщо не се забѣлѣзва съпротивление и отъ страна на словѣнскитѣ племена; И за да се отърве империята отъ понататъшни опустошения на съсѣднитѣ ѝ области, била принудена да свърже договоръ съ българитѣ. Той е билъ сключенъ прѣзъ 679 г. между Исперуха и Константина II Погоната. Тогава се поставила и формалната основа на българската държава отсамъ Дунава, защото съ тоя официаленъ актъ, отказала се Византия формално отъ историческитѣ си права върху завладанитѣ области отъ българитѣ. Въ Мизия държавата на нашитѣ основатели получава веднага съвършено друга етническа физиономия, различна отъ оная, която имаше тя оттатъкъ Дунава. Въ нейния съставъ влизатъ народни елементи, които и даватъ възможность да започне да живѣе покултуренъ животъ и да се развива по-лесно отколкото попрѣди.

Сега настжпилъ е момента да влезе въ състава на държавата, и да земе участие въ понататъшната ѝ функция, освѣнъ словѣнския елементъ, който отдавна се намираше подъ прямото влияние на византийската култура, нъ и самото туземно много поразенто население, което сж заварили даже словѣнскитѣ племена при заселването си въ Балк полуостровъ; тъй като тогава още Мизия, ако и да е бивала силно опустошавана отъ словѣни, авари и българи, нъ неможе да се приеме, че тѣ са я намѣрили съвършенно безлюдна, толкозъ повече, че византийската власть, както и християнството тамъ било е на ново водворено и българитѣ сж заварили тукъ и византийската държавна уредба. За смѣсването на некултурнитѣ народи съ мѣстното население въ византийската империя, както и за онѣя, които сж били завлечени отъ аваритѣ и българитѣ оттатъкъ Дунава, говори ни солунския архиепископъ Иоаннъ въ житието на Св. Димитрия. Тѣзи интересни свѣдѣния едвамъ миналата година се оцѣнихж както заслужваше. Отъ туй сливание и

разни народи се появило вжтрѣ въ Балк. полуострова, пъргаво население, на което не била чужда както веществената византийска култура, тъй и християнството и то туй се забѣлѣзва, че е станало малко прѣди да се е сформирована българската държава въ Мизия. Значи, сега вече имали сж възможность, както словѣнитѣ, тъй и българскитѣ войнишки племена да влезатъ въ прямо съприкосновение съ покултурното мѣстно население. Византийската кжщна посжда, мѣдна и глинена, досжщь е подобна съ оная, която е служила и по-късно. Остаткитѣ отъ византийското население, сж оказали въ този случай своето културно влияние особенно съ подържанието на материалната култура, която тѣ сж я наслѣдили отъ своитѣ прѣдѣди. Това население се е занимавало съ дрѣбната индустрия и образувало, тъй да се каже, ядката на търговцитѣ и занаятчиитѣ и, благодарение на умственното си надмощие, то подържало си сжществуванието, ако и да е било пръснато изъ разнитѣ кжтове на държавата. Тѣ могатъ да се считатъ и като потомци на онова византийско население, което е наслѣдило много нѣща отъ прочутото римско стройтелно искуство. Тѣзи остатки сж били наслѣдницитѣ на онѣзи жители, които прѣзъ Юстинияновото врѣме сж градили съ стотини градски крѣпости вжтрѣ въ Балканския полуостровъ и по крайбрѣжието на Дунава, които сж служили като ягка опора срѣщу втурванията на словѣнитѣ, българитѣ и аваритѣ. Тѣзи остатки отъ тракоилирийското население въ Мизия продължавали да си служатъ съ развалень латински езикъ даже и въ VII вѣкъ. За туй ни съобщаватъ двама византийски писатели, Теофилактъ Симоката и Теофанъ; случая е твърдѣ любопитенъ. Прѣзъ 580 година, когато голѣма часть отъ византийската войска подъ прѣдводителството на Коменциола и Мартина се опжтила за Тракия и Мизия срѣщу аваритѣ и българитѣ, които опустошавали тази балканска провинция, варваритѣ внезапно нападнали на скрититѣ имперски войски. Послѣднитѣ сигурно би побѣдили, пише Теофанъ, ако да не се е случилъ единъ товаренъ катъръ. Товарътъ случайно се прѣобърналъ отъ катъра, безъ да забѣлѣжи стопанинътъ му. Тогава единъ византийски войникъ, като искалъ да обърне вниманието на стопанинътъ, който каралъ катърътъ, извикалъ му съ силенъ гласъ да се върне да дигне загубеното, съ думитѣ: торна, торна

фратре! Това разказва Теофанъ, а Тефилактъ Симоката пише r. torna и прибавя, че тия думи сж били по езика на прибълканската страна. Всичката войска на Коменциола и Мартина, като чула тѣзи думи, изплашила се и като мислѣла, че недалечъ се намира неприятеля, се разбѣгала по разни направления, като викала: torna, torna fratr. Въ сжщата смисъль думата *катурна* и *прѣкатурна* и до днесь се употрѣблява отъ нашето население тамъ, дѣто станала случката въ края на VI вѣкъ. Тя може да се отнесе (безъ прѣдставкитѣ) къмъ старитѣ заимствовани думи отъ завареното население. Съ такъвъ развалень езикъ си служила и военната византийска команда прѣзъ царуването на Маврикия. Тогава императорскитѣ едикти и други законодателни актове сж бивали още обнародвани на латински и гръцки езикъ. Отначело тѣзи остатки сж живѣели осѣдло по градоветѣ и селата, нъ поради честитѣ грабѣжни навлизания на варваритѣ, били принудени да бѣгатъ въ уединени мѣста въ горитѣ и да се скитатъ като овчари и скотоводци. Обаче подиръ малко, като ослабна аварската сила и наново се водвори византийската власть и администрация въ Мизия, тѣ заедно съ словѣнскитѣ племена започнали да продължаватъ миренъ и градски животъ и се наричали ромеи. Влашкото срѣдневѣково население въ балканскитѣ мѣста счита се като остатъкъ отъ онова културно византийско население, тѣ подъ властьта на българитѣ сж се занимавали съ дрѣбнитѣ занаяти, каменна работа и златарството по наслѣдения първобитенъ способъ. По типътъ си тѣ много приличатъ на класическитѣ народи. Забѣлѣжително е, че въпрѣки силни прѣмѣждия запазило си е народностьта голѣмо количество отъ тѣхъ, нъ една часть отдавна се асимилирала съ словѣнския и гръцкия елементъ.

Да видимъ сега какъвъ е билъ домашния животъ на българскитѣ племена, които сж се скитали оттатъкъ Дунава още прѣзъ V и VI вѣкъ и отъ които подирѣ нѣкои сж се настанали въ *ȃлгȃ-та*. Върху туй знаемъ твърдѣ малко и то отъ незначителнитѣ свѣдѣния, които ни донасятъ съврѣменнитѣ писатели Българитѣ сж били високи на ръстъ, съ бѣло лице, когато хунитѣ ги описватъ всъчерни, ниски и съ малки очи и пр. . . . Значи, сжществувала между тѣхъ расова разлика. Тѣ сж живѣели въ бѣдни, ниски колиби (землянки), построени близко до рѣкитѣ и блатата, или при твърдѣ укрѣпени мѣстности отъ природата.

За храна употрѣблявали сѫ главно конско мѣсо и кобилишко млѣко, нъ ѣли мѣсото и на такива животни, които тѣ считали за чисти и при убиването протичала кръвь, какъвто обичай се запазилъ и до днесь по насъ. Може да се допусне, че тѣ като людие, които сѫ напуснали родината си, трѣбва да сѫ били твърдѣ рѣшителни, тъй като общеприето е, че при прѣселяванията по-мирнитѣ обикновенно оставать си у дома, а буйнитѣ и войнственитѣ прѣдприематъ грабителни походи, като люде най-малко расположени на миренъ животъ. Тѣ като скитници водили съ себѣ си всичкия имотъ, жени и дѣца на колата, които имъ служили и за укрѣпване на лагера. Покѫщнината трѣбва да е била почти сходна съ оная на съсѣднитѣ имъ словѣнски племена, за която стана по-горѣ дума и наедно съ които прѣдприемали грабителски походи. Стѣнни укрѣпления не сѫ знаяли да градятъ, това искуство сѫщо не е било развито даже твърдѣ кѫсно и между тѣхнитѣ съплеменници по край Волга. Споредъ извѣстието на Ахмеда Ибн-Фодлана (922 – 3 год.), волжкия български господарь, изисквалъ съ молба отъ арабския халифъ Муктедира (908 – 932 г.) да му испрати такива човѣци, които да могѫтъ да му съградять крѣпости, въ които би могълъ да се защищава отъ царетѣ, негови врагове.

Отъ културнитѣ растения били сѫ извѣстни на българитѣ конопа и ленътъ. Конопа е растелъ по рѣката Волга нѣколко вѣкове прѣди Христа. Той не билъ извѣстенъ въ старо врѣме на египтянитѣ финикянитѣ, гърцитѣ и пр. съ исключение на народитѣ въ Индия и Китай. Въ старитѣ санскритски писания (въ Атарваведата) се говори за конопа 1000 год до Рож. Христово и то като за цѣлително растение. По подирѣ въ 8 вѣкъ до Р. Х. (въ Шатапатабракманата) се споменува конопа, като растение, отъ което приготовлявали платове. Въ Китай въ книгата Шу-Кингъ, 500 г. до Р. Хр., се говори тоже за конопа. На гърцитѣ съобщава за туй растение Херодотъ. Ето буквално какво пише той въ V вѣкъ прѣди Христа: „Въ Скития расте конопа, растение съвсѣмъ сходно на лена, само по-грубо и по-крупно; той се намира въ диво състояние, а тъй сѫщо и се обработва. Тракийцитѣ приготовляватъ отъ него дрѣха, която е съвършенно подобна съ направената отъ ленъ. Въ сѫщность, на неопитния е твърдѣ мѫчно да различи дали една дрѣха е приготвена отъ ленъ или отъ конопъ, и навѣрно всѣки, който

фратре! Това разказва Теофанъ, а Тефилактъ Симоката пише r- torna и прибавя, че тия думи сѫ били по езика на прибълканската страна. Всичката войска на Коменциола и Мартина, като чула тѣзи думи, изплашила се и като мислѣла, че недалечъ се намира неприятеля, се разбѣгала по разни направления, като викала: torna, torna fratr·. Въ сѫщата смисълъ думата *катурна* и *прѣкатурна* и до днесь се употрѣблява отъ нашето население тамъ, дѣто станала случката въ края на VI вѣкъ. Тя може да се отнесе (безъ прѣдставкитѣ) къмъ старитѣ заимствовани думи отъ завареното население. Съ такъвъ развалентъ езикъ си служила и военната византийска команда прѣзъ царуването на Маврикия. Тогава императорскитѣ едикти и други законодателни актове сѫ бивали още обнародвани на латински и гръцки езикъ Отначело тѣзи остатки сѫ живѣели осѣдло по градоветѣ и селата, нъ поради честитѣ грабѣжни навлизания на варваритѣ, били принудени да бѣгатъ въ уединени мѣста въ горитѣ и да се скитатъ като овчари и скотоводци. Обаче подиръ малко, като ослабна аварската сила и наново се водвори византийската власть и администрация въ Мизия, тѣ заедно съ словѣнскитѣ племена започнали да продължаватъ мирень и градски животъ и се наричали ромеи. Влашкото срѣдневѣково население въ балканскитѣ мѣста счита се като остатъкъ отъ онова културно византийско население, тѣ подъ властьта на българитѣ сѫ се занимавали съ дрѣбнитѣ занаяти, каменна работа и златарството по наслѣдения първобитенъ способъ. По типътъ си тѣ много приличатъ на класическитѣ народи. Забѣлѣжително е, че въпрѣки силни прѣмѣжения запазило си е народностьта голѣмо количество отъ тѣхъ, нъ една часть отдавна се асимилирала съ словѣнския и гръцкия елементъ.

Да видимъ сега какъвъ е билъ домашния животъ на българскитѣ племена, които сѫ се скитали оттатъкъ Дунава още прѣзъ V и VI вѣкъ и отъ които подирѣ нѣкои сѫ се настанали въ *ἀλγᾶ-та*. Върху туй знаемъ твърдѣ малко и то отъ незначителнитѣ свѣдѣния, които ни донасятъ съврѣменнитѣ писатели Българитѣ сѫ били високи на ръсгь, съ бѣло лице, когато хунитѣ ги описватъ възчерни, ниски и съ малки очи и пр. . . . Значи, сѫществувала между тѣхъ расова разлика. Тѣ сѫ живѣели въ бѣдни, ниски колиби (землянки), построени близко до рѣкитѣ и блатата, или при твърдѣ укрѣпени мѣстности отъ природата.

За храна употрѣблявали сж главно конско мѣсо и кобилишко млѣко, нъ ѣли мѣсото и на такива животни, които тѣ считали за чисти и при убиванието протичала кръвь, какъвто обичай се запазилъ и до днесь по насъ. Може да се допусне, че тѣ като люде, които сж напуснали родината си, трѣбва да сж били твърдѣ рѣшителни, тъй като общеприето е, че при прѣселяванията по-мирнитѣ обикновенно оставать си у дома, а буйнитѣ и войственитѣ прѣдприематъ грабителни походи, като люде най-малко разположени на миренъ животъ. Тѣ като скитници водили съ себѣ си всичкия имотъ, жени и дѣца на колата, които имъ служили и за укрѣпвание на лагера. Покжщнината трѣбва да е била почти сходна съ оная на съсѣднитѣ имъ словѣнски племена, за която стана по-горѣ дума и наедно съ които прѣдприемали грабителски походи. Стѣнни укрѣпления не сж знаяли да градятъ, това искуство сжщо не е било развито даже твърдѣ кжсно и между тѣхнитѣ съплеменници по край Волга. Споредъ извѣстието на Ахмеда Ибн-Фодлана (922—3 год.), волжкия български господарь, изисквалъ съ молба отъ арабския халифъ Муктедира (908—932 г.) да му испрати такива човѣци, които да могжтъ да му съградятъ крѣпости, въ които би могълъ да се защищава отъ царетѣ, негови врагове.

Отъ културнитѣ растения били сж извѣстни на българитѣ конопа и ленътъ. Конопа е растелъ по рѣката Волга нѣколко вѣкове прѣди Христа. Той не билъ извѣстенъ въ старо врѣме на египтянитѣ финикянитѣ, гърцитѣ и пр. съ исключение на народитѣ въ Индия и Китай. Въ старитѣ санскритски писания (въ Атарваведата) се говори за конопа 1000 год до Рож. Христово и то като за цѣлително растение. По подирѣ въ 8 вѣкъ до Р. Х. (въ Шатапатабракманата) се споменува конопа, като растение, отъ което приготовлявали платове. Въ Китай въ книгата Шу-Кингъ, 500 г. до Р. Хр., се говори тоже за конопа. На гърцитѣ съобщава за туй растение Херодотъ. Ето буквално какво пише той въ V вѣкъ прѣди Христа: „Въ Скития расте конопа, растение съвсѣмъ сходно на лена, само по-грубо и покрупно; той се намира въ диво състояние, а тъй сжщо и се обработва. Тракийцитѣ приготовляватъ отъ него дрѣха, която е съвършенно подобна съ направената отъ ленъ. Въ сжщность, на неопитния е твърдѣ мжчно да различи дали една дрѣха е приготвена отъ ленъ или отъ конопъ, и навѣрно всѣки, който

не е видѣтъ никога конопа, ще счита конопената дрѣха за ленена". По-нататъкъ Херодотъ расправя, че скититѣ, при погрѣбването на умрѣлитѣ си, се очиствали посрѣдствомъ конопеното сѣме, което хвърляли върху камъни, нажежени до червено и отъ поемането на димътъ до такъва степень сж се опивали, че отъ веселото настроение ликували гръмогласно Тракийцитѣ не сж могли да заематъ конопа отъ Мала-Азия, тъй като гръцитѣ не сж знаяли употрѣбяването му. Тѣ трѣба да сж го получили отъ съсѣднитѣ имъ скитски народи, които сж живѣели по Днѣпъръ и Днѣстъръ, сжщо и ленътъ е билъ извѣстенъ на старитѣ словѣнски племена, както и на българитѣ. Примитивния начинъ на изработването му може и днесь да си спомнятъ мнозина отъ насъ и даже и сега да видятъ изъ нѣкои мѣста по нашенско какъ женитѣ домакинки по най-старъ способъ чупатъ ленътъ и го изработватъ съ първобитнитѣ си орждия, тъй наречена мелица, тепилъкъ и груба свинска четка. Кожухътъ е билъ въ употрѣбление между българитѣ отъ твърдѣ ранна доба, като важна дрѣха, която ги запазвала отъ студътъ и влагата. Когато напротивъ, нѣкои словѣнски племена въ Балканския полуостровъ и до днесь не употрѣбяватъ никакъ кожухъ и се различаватъ въ много отношения отъ ония, които се обличатъ съ такъвъ

Както у словѣнитѣ, тъй и у българитѣ огнището е било центъръ на цѣлия имъ домашенъ животъ; тѣ около него работили, ѣли, пили, веселили се и спели. Кжщнитѣ имъ мебели останали сж почти неизмѣнни отъ врѣмето, когато е станала извѣстна на историята сѣверна България. Сжщитѣ кржгли и ниски столчета на три крака, за които четемъ у Ксенофонта и които се виждатъ изобразени на тракийскитѣ монети, намираме ги и до днесь по домоветѣ на нашитѣ селски кжщи и колиби.

Килимитѣ въ Ломския окржгъ се приготовляватъ до сега по вкусъ до исторически, съ геомитрическа орнаментика. Срѣдневѣковната форма на керамиката по насъ говори за голѣмата свърска съ старата. Троянската глинона посждка, както и знѣполската, е сходна на римско-византиската. Сжщото явление има мѣсто и въ областьта на металургичеката промишленость. Значи, по отношение горнитѣ въпроси можемъ да считамъ нашитѣ прѣдѣди, като такива, които сж ги заели отъ туземното население, което тѣ заварили въ България.

Въ военно отношение се забѣлѣзва сѫществена разлика между българитѣ и словѣнскитѣ племена. До като послѣднитѣ воювали пѣши, силата на българитѣ се състоела въ тѣхната конница; по-голѣмата часть отъ тѣхъ се сражавала на коне. Тѣ яздили твърдѣ искусно на коне, нарочно отгледвани и, когато се тъкмѣли да нападнатъ на неприятеля, издавали страшни викове, които поставяли въ ужасъ неприятеля. Знакътъ за нападвание се давалъ съ рогови трѫби и кимвали (чампари). Българитѣ въ сраженията си служили и съ арканътъ; то е вѫже на края съ връска въ видъ на халка, което хвърляли срѣщо неприятеля за да уловятъ живъ, или вѣдникътъ, или пакъ неговия конь, та да го съборятъ отъ него. Въ битката прѣзъ 539 год. българитѣ съ арканъ успѣли да уловятъ живи византийскитѣ военачалници Констанциола и Аскума, а третия, по име Годила, запазилъ присѫтствието на духа и успѣлъ да отрѣже съ мечътъ си вѫжето, което свързвало халката, и да избѣга. Тогава българитѣ за Констанциола получили хиляда жълтици, а Аскума, военачалникъ на Тракия, задържали при себе си като тѣхенъ единородецъ, покръстенъ отъ императора Юстиниана. Византийскитѣ съврѣменни писатели, които ни съобщаватъ за туй, казватъ, че Аскумъ билъ родомъ хунъ, нъ сѫщеврѣменно го смѣтатъ като съплеменикъ на българитѣ. Между другото и туй се счита като важно свидѣтелство за отождествяванието вече на българитѣ съ хунитѣ прѣзъ онова врѣме, както и по-късно. Ще се каже, българитѣ на сѣверъ отъ Балканския полуостровъ отначело се явяватъ като скитнически народъ съ твърдѣ ниска култура. На колата и конетѣ прѣнасятъ отъ едно мѣсто на друго женитѣ, дѣцата и имотътъ си. Засѣдналъ животъ тѣ започватъ да водятъ въ сегашна Бесарабия и, посрѣдствомъ сношенията съ Византия, се захваща тѣхното постепенно развитие. Не трѣбва да се не обърне внимание и на факта, че нѣкои българи останали отдѣлно отъ поселенитѣ въ Скития и Дакия; защото по-късно съ аваритѣ наедно, български дружини намираме около Сингидунумъ (Бѣлградъ), а сѫщо и въ Паннония. Уногундурското българско племе, както го наричатъ византискитѣ писатели, което по фонетическитѣ закони съ право може да се отождестви съ огхондъръ българъ на арменския географъ, слѣто съ българското племе котраги, турило началото на българското ханство

на сѣверозападъ отъ Черното море въ мѣстностьта, която тѣ на своя езикъ сѫ я нарекли *Алгй*, т. е. укрѣпено мѣсто. Тогава само извънредно крѣпката българска военна организация, свързана съ най-строга дисциплина, подържали въ новото имъ отечество тѣхното сѫществуване и вдъхвали страхъ на неприятелитѣ имъ. Византийскитѣ писатели съобщаватъ, че тѣхнитѣ редовни войници, на открито поле не сѫ могли да противостоятъ на еднакво количество български войски и то въ края на VI и началото на VII вѣкъ.

Съ появяването на аваритѣ въ Европа въ края на Юстиниановото царуване, които отъ нѣкои византийски писатели и отъ Нестора се считатъ като сродници на българитѣ, последнитѣ, ако и да не сѫ имали възможность да противодѣйствуватъ на аварската многочисленость, все пакъ, благодарение на военния си духъ, не изгубили своето значение. Напротивъ, тѣ придобили въ аварското хаганство по-голѣмо значение и по-късно даже, както се спомена, българитѣ се явяватъ претенденти на хаганския прѣстолъ. А византийската дипломация, която зорко бдѣла върху аварската мощь, въ лицето на българитѣ намѣрила елементъ, съ помощьта на който по-късно и се опитала да си послужи, да сломи силата на аваритѣ. Затова императора Херакли́й I приема най-ласкаво българския вождъ Оркана, покръства го, надарява го съ титли и цѣнни подаръци, а неговия братанецъ Кубрата обсипва съ нечути благодѣяния, въ които може да се види веществена помощь, за да прѣмахне аварското сюзеренство. Изложихме на кратко положението на българската държава оттатъкъ дунавския брѣгъ съ единствена цѣль, да обърнемъ вниманието и на тѣзи, които и до днесь упорито твърдятъ, че ужъ Исперихъ се явилъ въ мизийскитѣ земи начело на нѣкаква си малочислена войнишка дружина, а не на цѣлъ народъ, добрѣ организиранъ, който въ продължение на два вѣка приблизително е водѣлъ не вече скитнически животъ, въ засѣдналъ, и който отдавна се билъ сблъсналъ съ византийската умственна и материална култура, вслѣдствие на непосрѣдственитѣ си чести политически и търговски сношения съ Византия, която, както видѣхме, въ нѣкои случаи сама тя се явявала като негова пряма учителка и помощница. Такъвъ е билъ сѫщинския ходъ на събитията, съ помощьта на които ни се разяснява фактътъ, защо Исперихъ е успѣлъ

да разбие въ отечеството си многочислената византийска армия, начело на която билъ потеглилъ самия императоръ съ флотата си. Сжщия вървежъ на работитѣ ни дава да си съставимъ по ясно понятие за смѣлостьта на българския владѣтель, който отдавна стоялъ на чело на организиранъ народъ, да се прѣсели вжтрѣ въ границитѣ на империята нѣщо което по прѣди не дързвалъ да стори даже силния аварски хаганъ

Между туй, задоволството ли отъ годишния данъкъ, богатата ли плячка, която намѣрили българитѣ въ мизийскитѣ крѣпости, или пакъ нуждата да се уреждатъ вжтрѣшно въ новитѣ си владѣния, заставило ги да мируватъ около 10 години отъ установяванието си тамъ? Всичко туй остава тъмно. Византийския императоръ Юстиниянъ Носоотрѣзаний нарушилъ сключения миръ съ Исперяха. Той даровитъ, надмененъ и свирепъ императоръ искалъ да поправи грѣшката на прѣдшественника си, да не допусне отсамъ Дунава друга свободна държава. Теофанъ ни извѣстява, че Юстиниянъ заповѣдалъ да прѣминатъ всичкитѣ императорски кавалерийски теми въ Тракия: намѣрението му е било да пороби българитѣ въ Мизия и установенитѣ отъ по-прѣди въ центъра на Балк. полуостровъ словѣнски племена: драговичитѣ, сагудатитѣ, ринхинитѣ, бързицитѣ, бабунитѣ и др., които имали и свое словѣнско княжение, което на византийскитѣ писатели било извѣстно подъ името *склавиния*. Словѣнското племе *бабуни* отъ жизнеописателя на св. Димитрия се нарича *вайуните*; историцитѣ до днесь го отождествяваха съ *войничи* и го търсѣхж въ Епиръ. Обаче, съ помощьта на гръцката палеография ний сме убѣдени, че ще се докаже тождеството на *вайуните* съ *бабунитѣ*. Словѣнскитѣ племена въ Македония и Тесалия тогава сж били доста опасни врагове за империята. Струмцитѣ и ринхинитѣ (рънхинитѣ) по туй врѣме вдъхвали страхъ на гръцкото население по островитѣ и на мореплавателитѣ, защото тѣ сж се занимавали съ морско разбойничество по сѣверното крайбрѣжие отъ Бѣлото море; особено били прѣслѣдвали византийскитѣ кораби, товарени съ жита и прѣдназначени за столицата. При такива грабежни походи македонскитѣ словѣни достигали дори до островъ Парионъ даже до Проконисъ въ Мраморното море. Тѣзи смѣли пирати се одързостявали да покажатъ своето знаме сжщо и прѣдъ цариградското пристанище. Юстиниянъ се отправилъ отначело

къмъ България и успѣлъ да разбие пограничнитѣ постове. Слѣдъ туй нападналъ на Склавиния въ Македония. Струмскитѣ словѣни тогава, споредъ солунското сказание, повикали на помощь съсѣднитѣ словѣнски племена. Това извѣстие напълно съотвѣтствува съ свѣдѣнията на Маврикия, че южнитѣ словѣни само въ врѣме на опасность се съединявали за обща защита или нападение, и щомъ прѣминавала опасностьта, всѣкое племе се грижело за себе си. При туй Прокопий разказва, че южнитѣ словѣни не сж се управлявали отъ единъ човѣкъ, нъ твърдѣ отдавна у тѣхъ е прѣобладавало демократическо управление; и било въ мирно врѣме или смжтно, всичко се подлагало на общо обсжждание. Маврикий тоже пише: „управитель надъ себе си тѣ не търпятъ и живѣятъ помежду си въ съгласие". „Найвече обичатъ тѣ независимостьта и ни за нищо не дозволяватъ да се подчинятъ. Въ родината си тѣ проявяватъ голѣма храбрость и търпѣние, като прѣнасятъ твърдѣ легко горещината и студътъ, недостатъкъ въ облѣкло и храна". Южнитѣ словѣни, ако и да прѣдставлявали отъ себе си удобна материя за военни прѣдприятия, нъ вслѣдствие извънредната любовь къмъ свобода, не сж могли да бждатъ добрѣ дисциплинирани, та поради това сж били често покорявани отъ по-добрѣ организиранитѣ чужди народи, въ чиято основа на управление е лежалъ строй, не демократически, а аристократически. Съ словѣнитѣ въ Македония императоръ Юстиниянъ лесно се расправилъ. Тѣхната организация не могла да противостои на добрѣ дисциплинирани редовни войски. Най-вече тогава е пострадало струмското население, отъ което голѣма часть било прѣселено въ Азия, а по-късно Юстиниянъ отъ него е можалъ да събере около 30000 отборъ войници. Византия тогава успѣла да укроти смѣлитѣ словѣнски пирати и да възстанови и сухопжтното съобщение между Цариградъ и Солунъ.

Българитѣ обаче, които се отличавали съвършенно по военното си искуство отъ словѣнитѣ — първитѣ имали аристократическо управление и могли да бждатъ строго дисциплинирани — люто си отмъстили на Юстинияновото коварно нападение. Тѣ го посрѣщнали въ тѣснинитѣ около Хераклея, когато се връщалъ, като побѣдитель отъ Склавиния и го разбили. Юстиниянъ спасилъ живота си съ бѣгство и се върналъ засраменъ въ Цариградъ.

Между това настжпилитѣ събития въ Византия, свързани съ династически расори, повдигнали веднага значението на българската държава. Заточения Юстиниянъ поискалъ съ българска помощь да възвърне прѣстола си. Той, като избѣгалъ отъ хазаритѣ, се вмъкналъ съ лодка по течението на Дунава въ България. Тервелъ го приелъ любезно и начело на 15 хилядна конница потеглилъ наедно съ Юстинияна къмъ Цариградъ за да повърне прѣстола му. Юстиниянъ успѣлъ навово да заеме императорската корона и отъ признателность възнаградилъ Тервеля съ скжпоцѣнни подаръци и царски облѣкла и сждове; а освѣнъ туй надѣналъ му царска хламида и го провъзгласилъ за кесаръ. Тогава българската държава се увеличила и териториално: Юстиниянъ билъ принуденъ да отстжпи и земя така наречената по-късно *область Загора* (705 г.). Любопитни сж при туй и свѣдѣнията на лексикографа Суида за поднесенитѣ дарове на Тервеля и на войската му отъ признателния императоръ. „Тервелъ, пише той, положи на земята щитътъ, който той носѣше въ военно врѣме, и своя бичъ, съ който си служеше, когато яздеше на коня, до като покри и двата съ пари (императора). И като сложи копието на земята и сетнѣ го исправи на високо, покри това пространство съ копринени платове; и като напълни кавчези съ злато и сребро, даваше на войницитѣ, като пълнеше дѣсната ржка съ злато, а лѣвата съ сребро". Сжщия пише, че императора плащалъ и данъкъ на българитѣ. Тервелъ заминалъ за България помиренъ и удовлетворенъ. Нѣма съмнѣние, че горното събитие е повдигнало високо значението на българската държава прѣдъ очитѣ на Византия. Тогава трѣбва да сж били уредени и понататъшнитѣ приятелски отношения между Византия и България, които подиръ двѣ години били пакъ нарушени отъ гордия Юстиниянъ. Императора повторно билъ разбитъ при Анхиало и подиръ четири години, когато го грозела опасность наново да изгуби прѣстола, се обърналъ пакъ къмъ Тервеля за помощь. Прѣзъ туй врѣме настжпили редъ революции въ Византия, които послужили да се усили и укрѣпне България въ всѣко отношение. И когато управлявалъ Теодосий византийския прѣстолъ (само нѣколко мѣсеци), отношенията на двѣтѣ съсѣдни държави вече намираме уредени. Византийския императоръ, като искалъ да осигури поне въ Европа границитѣ, приелъ да сключи миръ

съ Тервеля при твърдѣ унизителни условия за империята. Въ първото условие на тоя миръ се уреждатъ южнитѣ граници на България; тѣ почвали отъ Милеона въ Тракия малко по на сѣверъ отъ Кавакли. Българитѣ получили значително територияло възнаграждение. Второто условие задължавало Византия да плаща данъкъ всѣка година на българитѣ. Прѣдвиждали се тридесетъ литри злато въ копринени облѣкла, и червени кожи. Сумата възлизала на 33 хиляди лева Третата точка отъ мира съдържала взаимното повръщение на обикновенитѣ политически прѣстжпници. Четвъртата точка буквално гласела тъй: „търгуващитѣ въ всѣка страна да снабдяватъ стокитѣ си съ завѣрени пломби и печати и да ги внасятъ съобразно общественитѣ наредби". Тази точка отъ договора носела чисто економически характеръ и уреждала търговскитѣ сношения между двѣтѣ съсѣдни държави Съ задължаването, щото търговцитѣ отъ двѣтѣ държави да деклариратъ внесенитѣ отъ тѣхъ стоки на надлежнитѣ власти, които щѣли да контролиратъ тѣзи декларации и възъ тѣхна основа да налагатъ прѣдвиденото мито за плащание, се отстранявавали всевъзможни злоупотрѣбления и се улеснявало търгуването. Обичай е било, щото стоки, които не бивали завѣрени съ пломби и печати, да се конфискуватъ въ полза на държавата. Тоже и контрабанднитѣ стоки, улавяни, се конфискували въ полза на държавната хазна. Юстиниянъ Велики още издалъ законъ съ такъвъ духъ относително търгуванието съ коприната, както ни съобщава Прокопий. Въ източната римска империя фабрикуванието на прочутитѣ копринени платове отдавна играело важна роль; за доставянието суровата коприна, нейното обработвание и търгуванието съ нея, имало е специални закони, издадени нѣкои прѣди Теодосия, други отъ него, а трети при Юстинияна велики.

Този документъ, запазенъ въ хрониката на Теофана, е твърдѣ интересенъ, че ни запознава отчасти съ тогавашния успѣхъ на България въ културно отношение, като ни указва нѣщо и за нейната държавна уредба. Скитническия народъ, който попрѣди станувалъ върху подвижни кола, и който до скоро живѣелъ нечисто и опърпано, намираме го сега засѣдналъ и то въ укрѣпени градове. Той се стремилъ вече да подобри своя поминъкъ, не само съ грабежни походи, нъ и чрѣзъ размѣна на стопанското си благо. Ист[illegible] римска империя

запознава най-близския си съсѣдъ на западъ съ своята уредба, тя му налага закони и правила, съ които той трѣбвало да се сѫобразява при понататъшнитѣ си сношения. Дворътъ пъкъ неговъ, заедно съ прѣдводителитѣ му, приелъ е полегка византийския луксъ; и аристокрацията почнала да се облича съ скѫпитѣ копринени платове и червени кожи; цѣнни златни и сребърни сѫдове изобилвали въ кѫщитѣ на българитѣ. Тогава и търговцитѣ на българското княжество (навѣрно търгуване е упражнявало завареното мѣстно население) били длъжни да турятъ пломби и печати на стокитѣ си, които по-прѣди трѣбвало да бѫдатъ завѣрени отъ специални митнически чиновници, подобно на ония въ Византия, извѣстни съ името commerciarii (началника имъ се наричалъ comes commerciorum).

Скоро подиръ сключването на тоя договоръ въ Цариградъ послѣдовали дворцови размирици. Императоръ Теодосий билъ сваленъ и прѣстола заелъ Лъвъ Исаврийски. Има признаци, които ни даватъ да вѣрваме, че мирътъ не билъ нарушенъ, тъй че отношенията между България и Византия сѫ били добри Византийскитѣ лѣтописци ни съобщаватъ даже, че Тервелъ въ най-критическото врѣме за Византия се явилъ като неинъ съюзникъ (718 г). Прѣзъ туй врѣме усиленитѣ араби обсаждали Цариградъ по суша и море въ продължение на тринадесеть мѣсеца. И когато суровата зима, гладътъ и морътъ бичували изъ арабския лагеръ, появила се многобройна българска войска прѣдъ столицата; тя избила около 22 хиляди араби. Подиръ тази случка въ Византия се приготовлявалъ новъ династически прѣвратъ; и тогазъ на Тервеля се паднало да играе пакъ видна роля въ смѫтнитѣ дворцови въпроси на съсѣдката си. Свалениятъ отъ Теодосия императоръ Анастасий II, който билъ заточенъ въ Солунъ подъ името Артемий, като поискалъ наново да заеме прѣстола, той посрѣдствомъ патриция Сисиний, който се намиралъ въ България, се обърналъ къмъ Тервеля да иска отъ него съдѣйствие. Българския ханъ и сега побързалъ да подкрѣпи претендента съ войска и пари, за да си повърне прѣстола. Теофанъ ни извѣстява, че му далъ 50 кентинарии злато и многочислена войска. Горната сума възлизала на $5\frac{1}{2}$ милиона лева. Обаче, хитрия императоръ Лъвъ побързалъ да испрати пратеници въ българския лагеръ, когато той се намиралъ още прѣдъ Хераклия и успѣлъ да склони

българитѣ посрѣдствомъ огромни суми и подаръци да напуснатъ претендента и да прегърнатъ наново мирътъ. Българитѣ тогава, възнаградени достатъчно отъ Лъва, — види се платили имъ се разноскитѣ по това движение, — прѣдали му претендента и съучастницитѣ и се завърнали у дома си. Отбѣлѣзахме тази любопитна случка съ единствена цѣль да констатираме факта, че въ врѣмето на Тервеля държавната хазна се намирала въ завидно положение. При туй като имаме прѣдъ видъ, че тогава парата притежавала по-голѣма стойность отъ днесь, ще можемъ малко-много да си съставимъ понятие за финансовото положение на държавата, която била въ състояние да остави на разположението на единъ претендентъ такъва значителна сума за изразходвание за да си повърне прѣстола. Не ще сѫмнѣние, че Тервелъ е билъ сигуренъ въ силитѣ ти, та тъй смѣло се рѣшилъ да подържа Артемия. Тази случка има и туй значение, че ни донася какъ българския дворъ, слѣдъ не цѣли четирдесеть години отъ установяванието си въ Мизия, е располагалъ вече съ огромни срѣдства и е можалъ да посрѣща държавнитѣ си нужди. Между туй мѫчно е да се сѫди и за благосъстоянието на народа възъ основа на тоя фактъ, но като веемемъ въ съображение, че въ растояние на половинъ вѣкъ приблизително винаги България е държала нападателно положение спрямо Византия и неприятелски кракъ не е стѫпилъ да опустошава владѣнията ѝ, то можемъ да мислимъ и за народно благосъстояние, до колкото може да се говори за такъво прѣзъ онуй врѣме.

Смъртьта на Тервеля точно не ни е извѣстна. Цифритѣ въ домашния ни източникъ си оставатъ още необясними. Византийскитѣ пъкъ писатели, за единъ периодъ отъ 36 години, пазятъ глухо мълчание относително нашитѣ работи, може би не имъ се давало поводъ да отбѣтѣжатъ нѣкакво смѫщение. Прѣзъ туй врѣме прѣдполага се, че българитѣ сѫ получавали редовно данъкътъ отъ Византия. Въ списъкътъ на българскитѣ князе е пропуснато името на хана подиръ Тервеля, у М. Орбини споменува се Асаноръ, безъ да знаемъ источника, отъ дѣто е почерпналъ. Подиръ него се споменува Добъръ, а въ списъкътъ се навежда: „*Севаръ ѣ лѣт, род ему Доуло*“. Слѣдъ тѣзи тъмни извѣстия, византийскитѣ писатели наново заговарятъ за България, при туй и домашния изворъ дава ни да разберемъ, че сѫ станали интересни промѣнения въ държавата; тамъ четемъ:

„Кормисошь зı *лѣт, род емоу Вокиль. . . сии же кнѧзь измѣни род доуловъ*“. Княжеския родъ Дуло изгубилъ прѣстола; династическия прѣвратъ го повѣрилъ на Кормисоша отъ родътъ Вокилъ. Въ четиринадесетата година отъ царуванието на Константина Копронима въ Тракия били построени укрѣпления и императорътъ прѣселилъ население отъ арменци и сирийци отъ павликянската ересь, съ цѣль да осигури владѣнията си отъ къмъ българската граница. Кормисошъ срѣщу туй поискалъ увеличение на данъкътъ. Нъ императорътъ изругалъ пратеника, поради което българитѣ нахлули въ Тракия и стигнали до дългата стѣна, като ограбили всичко каквото намѣрили изъ пѫтя. Тѣ задигнали тогава и много византийско население и се върнали спокойно въ България. Споредъ Теофана срѣщу българитѣ не билъ прѣдприетъ никакъвъ походъ отъ страна на Византия. Нъ патриарха Никифоръ споменува, че тѣ били разбити отъ Константина Копронима; а понеже Никифоръ прикрива българската побѣда (759 г.) при Берегавския проходъ, то по за вѣрвание ни се вижда извѣстието на Теофана, който не крие тази позорна случка, въ която били избити военачалници и логотети и многочислена войска. Между туй, Теофанъ пъкъ не говори за сражението при Маркелъ, кѫдѣто споредъ Никифора били разбити българитѣ, той не споменува и за морския походъ къмъ дунавския брѣгъ, гдѣто български области били ограбени отъ византийската флота. Извѣстията въ тоя случай сѫ противорѣчиви. При това Теофанъ отбѣлѣзва походъ срѣщу македонскитѣ словѣни, за които става дума и въ житието на св. Димитрия, а Никифоръ не отбѣлѣзва и туй. Словѣнитѣ и тозъ пѫть не могли да противостоятъ срѣщу византийското орѫжие, та една часть били принудени да се подчинятъ. Скоро подиръ това въ България се появили бъркотии. Кормисошъ падналъ отъ власть, види се, поради поражението му при Маркелъ (760 год.), което може да се смѣта като първо слѣдъ прѣминаванието на българитѣ въ Мизия. Тогава българитѣ избили всичкитѣ членове на властвующия родъ и провъзгласили за ханъ гордия и мѫжественъ Телецъ на 30 г. възрасть отъ родътъ *Угаинъ*. Въ каменната грѫцка надписна колона, открита въ Абоба, сега съхранявана въ Народния Музей се вижда живъ споменъ върху династическитѣ раздори въ България. Нѣкои, вслѣдствие на тѣзи бъркотии, отдаватъ массовото

зселяване на словѣнитѣ отъ България (208000 души): тѣ
астанили съ съгласието на императора въ Мала Азия
ѣк. Артонъ въ Витиния Телецъ тогазъ веднага събралъ
лена войска и почналъ да поплене съсѣднитѣ византийски
ласти. На 17 юния излѣзналъ императорътъ за Тракия.
испроводилъ прѣдварително флотата си къмъ Черно море.
ща отъ около 2 хиляди хеландии, които били товарени съ
2 коне. Това ни съобщава Теофанъ, а Никифоръ казва,
или на брой само 800 и сѫ ги испратили къмъ брѣговетѣ
Дунава, пълни съ конница. Телецъ съ български войски.
ъбралъ при туй още 20,000 съюзни словѣни, които живѣли
ъ съсѣдство, се укрѣпилъ силно. Императора на 20 юния
асположилъ на лагеръ въ полето при Анхиало. Телецъ съ
исленa войска се явилъ на полето и се почнало отчаяно сражение,
оето траяло цѣлъ день (763 г.). Българитѣ били разбити.
Телецъ избѣгалъ. Императорътъ Константинъ съ плячка и
обройни пленници се отправилъ гордо за Цариградъ. Тогава
ой, заловенитѣ пленници, прѣдалъ на цариградската
ция за да имъ отрѣжатъ главитѣ. Историцитѣ казватъ, че съ
ази постѫпка императорътъ завидѣлъ на варварския маниеръ.
Между плячката, заграбена въ лагера на Телеца, намѣрили два
латни омивалника, изработени въ Сицилия, отъ които всѣки
динъ тѣглилъ осъмстотинъ литри и струвалъ по 900 хиляди
ева. И този фактъ ни свидѣтелствува до каква степенъ е билъ
роникналъ византийския луксъ между българитѣ. Болярите
о считали виновникъ за поражението Телеца свикали коменда
събрание), отнели му прѣстола и го убили заедно съ съмиш-
ениццитѣ. Тогава тѣ избрали въ коменда за свой ханъ Сивина
етътъ на Кормисоша. Нъ понеже той стѫпилъ въ прѣговори
ъ Византия, пакъ били свикани прѣдставители на велможитѣ
а комендъ, осѫдили строго поведението на Савина, като ка-
али, че по негова причина България ще се пороби отъ Ви-
antия. Исплашенъ Савинъ, избѣгалъ въ Месемврия и оттамъ
ъ Цариградъ.

Тѣзи свѣдения отъ византийскитѣ писатели сѫ интересни,
е ни указватъ нѣщо върху вѫтрѣшната наредба на старобъл-
арската държава. Българския ханъ отначало не е билъ абсо-
ютенъ господарь: прѣдставителитѣ на многочисленитѣ отдѣлни
ългарски племена, които още въ врѣмето на Кобрата били

съединени въ една държава и образували единъ силенъ народъ (византийскитѣ писатели го наричатъ още когато живѣелъ въ Бесарабия „миарон етнос„ нечестивъ *народъ*, а не нѣкаква си орда), при появяването на важни държавни въпроси, се събирали на комендъ, за да разискватъ общо върху тѣхъ. (По-късно, при Бориса, по случай покръстванието му, се били възбунтували пакъ подвѣдомственитѣ велможи отъ десеттѣхъ комитата; и споредъ Хинкмара, реймски архиепийскопъ, „князътъ прѣдалъ на смърть петдесеть и двама отъ велможитѣ, които най-вече бунтували народа срѣщу него“. Това извѣстие ни показва, че и въ България постепенно се усилилъ абсолютизма, безъ съмнѣние най-вече подъ византийско влияние).

Съ установяването на Савина въ Цариградъ, по случай династическитѣ раздори, дало се възможность на Византия да се бърка въ вжтрѣшнитѣ работи на България. Новоизбрания Паганъ или Баянъ успѣлъ да склони болярите, за да се сключи миръ съ Византия. Той испратилъ пратеници, които не били приети. Императоръ Константинъ V излѣзалъ на походъ срѣщу българитѣ заедно съ Савина, но намѣрилъ укрѣпени балканскитѣ проходи съ български войски. Паганъ тогава поискалъ свиждание съ императора, което и станало. К. Копронимъ, до когото седѣлъ Сабинъ, измъмрилъ българитѣ за опустошенията, които му причинявали често въ тракийската земя, както и за умразата към Савина и сключили миръ, въ който се прѣдвиждало: Савинъ да испрати въ България свой замѣстникъ съуправитель на Баяна. Като такъвъ билъ назначенъ Умаръ отъ родътъ *Укиль*. Обаче българитѣ тързѣли само 40 дена тоя замѣстникъ-съуправитель, поради което се нарушилъ мирътъ. Византийския императоръ тогазъ наново потеглилъ съ войски ненадѣйно за България, и като намѣрилъ незапазени проходитѣ, удало му се да изгори много български поселения по р. Тунджа и подирѣ се исплашилъ и се върналъ. Отъ извѣстията на патриарха Никифора излиза, като че ли подиръ съуправитель на Баяна е билъ братъ му Токту. Той, както и неговия братъ сж паднали заедно съ много боляри въ горѣнаведеното сражение съ императора. Тогава много българи сж се оттеглили към дунавскитѣ блатливи мѣстности. Това извѣстие на Никифора нѣкои историци неправилно сж го разбрали, та затуй дошли до заключение, че „приемника на Баяна Токту, падналъ заедно съ

много боляри въ сражението съ императорътъ, което происходило нѣгдѣ си въ нижната частъ на Дунавътъ". „Вслѣдствие туй поражение станало това, че по-голѣмата часть на България била разграбена и селенията били изгорени отъ византийскитѣ войски" (765 г.). Това всичко споредъ менъ е невѣрно. Константинъ Копронимъ никакъ не е проникналъ до Дунава, та не е ималъ и възможность да разграби по-голѣмата часть отъ България. Тогава българитѣ още сѫ били силни даже и въ варненското пристанище. Защото, споредъ Никифора, Кампаганътъ, който прѣзъ Варна искалъ да избѣгне при императора, билъ тамъ убитъ отъ людието около него. На другата година блѣскавата експедиция на Византия противъ българитѣ била растроена отъ буря около Анхиало и Месемврия, двѣ хиляди. и шестотинъ военни кораби били въоржжени прѣзъ мѣсецъ януари. Самъ императорътъ, начело на сухопѫтната войска, кавалерия, набрана отъ всичкитѣ теми, достигналъ до берегавския проходъ, най-блиско до българска земя. Но понеже голѣма часть отъ хилендиитѣ били опропастени отъ буря, и императора билъ заставенъ да сключи миръ съ българитѣ и да се завърне засраменъ въ Цариградъ.

Между туй македонскитѣ словѣни, които ужъ по-прѣди били смирени отъ императора, на ново захванали да пиратствуватъ по Егейското море, тъй че Константинъ V билъ заставенъ да отпусне словѣнскитѣ първенци (архонти) отъ Цариградъ, които види се били пленени или заложени отъ попрѣди, да даде още и много копринени вещи на словѣнитѣ срѣщу 2500 пленени жители отъ островитѣ Имбросъ, Самотраки и Тенедосъ (768 г.). До 773 год. мирътъ съ българитѣ билъ запазенъ. Нъ, щомъ заелъ прѣстола умния и храбри Церигъ или Телерихъ, Константинъ пакъ въоржжилъ флота отъ 2000 хеландии. Той самъ потеглилъ за Дунава, а военачалницитѣ съ кавалерията оставилъ при пограничнитѣ тѣснини съ намѣрение, щото българитѣ като се занимаватъ съ сухопѫтната му войска, той самъ да влѣзи въ България отъ къмъ Дунава. Нъ като пристигналъ до Варна, се исплашилъ и намислилъ да се върне, защото се убѣдилъ, че мѫчно ще може да нахлуе въ вѫтрѣшностьта. Българитѣ испратили при него Боила и Чигата и сключили миръ. Лѣтописецътъ казва, че императора много се зарадвалъ, като видѣлъ двамата български апокрисиарии. Тогава

торията взаимно вѣра и клетва: „нито българитѣ да навли-
въ Романия (Византия), нито пъкъ императорътъ да се
и да навлиза въ България“. И върху туй направиха, пише
фанъ, взаимна писменъ договоръ. Значи, при Церига бъл-
тѣ сж били заставени отъ Византия да иматъ и държавна
ива, дѣто се чували писменнитѣ международни актове. Въ
цкия надписъ на каменния стълбъ, намѣренъ между Си-
зиръ и Карабаклии отъ 820 г., също се срѣщатъ думитѣ
писанитѣ въ хартиитѣ (та анаграфента ен тис хартис), нъ
и паметникъ е отъ 9-й вѣкъ. Въ такъвъ случай извѣстието на
офана си остава като първо по дата, дѣто се говори за пис-
нни дипломатически сношения на България съ Византия. До-
ворътъ съ Тервеля незнаемъ дали е билъ писменъ. Гръцката
исменость е била наложена на българитѣ отъ Византия. За
ронекването на гръцкия езикъ въ България сж съдѣйству-
али, освѣнъ постояннитѣ политически и търговски взаимни сно-
шения, нъ още и завареното въ Мизия туземно население а
ще повече и самото християнство, което отдавна е сжществувало
амъ. Многобройнитѣ каменни надписи на гръцки езикъ, издигани
тъ различни български ханове, свидѣтелствуватъ до каква сте-
пень тоя езикъ получилъ въ България гражданско право.

Подиръ нѣколко мѣсеца Церигъ испратилъ 12000 войска подъ управлението на Боила въ Берзития съ цѣль да плени и прѣнесе населението въ България. Повечето изслѣдователи отождествяватъ Берзития съ земята на бърсяцитѣ въ западна Македония. Обаче това едва ли е вѣрно, слѣдъ като знаемъ, че София и Пловдивъ прѣзъ туй врѣме сж се намирали подъ Византия. Церигъ мжчно би се рѣшилъ да испраща войската си толкова далечъ прѣзъ чужда земя. При туй Византия за какво би отваряла война на българитѣ, ако дѣйствително Берзития не се е намирала подъ нейна власть. За това трѣба да търсимъ горното име като укрѣпление въ Тракия. Императора като узналъ за грабителския походъ отъ шпионитѣ си, които още отъ врѣмето на Сабина се били загнѣздили и поддържали въ българския дворъ, наскоро събралъ войска отъ 30 хиляди и казалъ, че се приготовлява срѣщу арабитѣ, понеже тогава въ Цариградъ се намирали българскитѣ пратеници, та потеглилъ слѣдъ тѣхното заминаване. Той навлѣзалъ въ България ненадѣйно и му се удало при Литосория или Гърмада да разбие експедицията.

(Словѣнитѣ въ Македония и Елада много по-късно били покорени на Византия отъ военачалника Ставраки, [illegible] нишъ: върху туй гледай Теофанъ).

На идущата година, понеже мирътъ билъ вече нарушенъ съ българитѣ, императорътъ пакъ въоражилъ 12 хиляди войница и ги испратилъ съ флотата въ България, а той самъ се опътилъ по сухо да нападне прѣходитѣ. Нъ флотата му до Месемврия била разрушена отъ буря и той се принудилъ да се върне. Церигъ, като подозиралъ, че има прѣдатели около си, пратилъ на императора че желае да избѣгне при него за което му и исквалъ писма за своѣ прѣхиняване, а при туй го питалъ кои му са приятелитѣ българи на които би моглъ да ся довѣри да открие намѣрението си, за да му съдѣйствуватъ въ плановѣтъ. Императорътъ повѣрвалъ и му писалъ имената на българскитѣ шпиони. Телеригъ всичкитѣ избилъ. Константинъ, като се научилъ за туй, отъ ядъ за изгубаната постъпка си скубалъ космитѣ отъ главата. За да отмъсти на Церига императорътъ прѣдприелъ пакъ походъ, нъ на пътя за България, заболѣлъ и не се върналъ живъ (775 г.)

Дадохме мѣсто на непрѣкъсванитѣ походи, прѣдприемаяи отъ Византия срѣщу младата българска държава, за да си съставимъ понятие до каква степень империята чувствувала тѣжестьта на българското оръжие. Сега искала Византия да поправи грѣшката си, че отстъпила земи на българитѣ въ Мизия, нъ вече било късно. Тя гледала поне да укроти българитѣ и отчасти ѝ се удало, благодарение на вжтрѣшнитѣ раздори, които кипѣли между виднитѣ родове на българското болярство, което още било мощно. И до като продължавали распритѣ съ боляритѣ и хана, може би поради убийството на дворцовитѣ византийски привърженици, Церигъ билъ заставенъ да бѣга въ Цариградъ (777 г.). Тамъ билъ приетъ любезно отъ императора Лъва, билъ покрьстенъ, въздигнатъ въ чинътъ на патриции и оженeнъ за братовчедката на прѣкрасната императрица Ирина.

Кардамъ е приемникътъ му. Той отначело, както се види, се загрижилъ да усмири вжтрѣшнитѣ размирици. За това не ни се извѣстяватъ вече нахълтвания въ Тракия. Императрицата Ирина, заедно съ сина си Константина VI и многочисленна войска обиколила тракийскитѣ владѣния, достигнала до Пловдивъ и възобновила много крѣпости, които били опустошени

отъ българитѣ. Тогава и гр. Верия получилъ названието Иринополъ, а Анхиало билъ наново построенъ. Нъ подиръ нѣколко врѣме българитѣ пакъ подновили нападанията си. Въ 789 г. тѣ се отправили по Струма и изненадали лагерътъ на тракийския стратегъ, когото убили съ множество войска. Тогава Константинъ VI потеглилъ противъ българитѣ; тѣ се срѣщнали около крѣпостьта Провадъ, до потока св. Георгий. Слѣдъ незначително сблъскване, прѣзъ нощьта напуснали полето на сражението и византийцитѣ и българитѣ (791 г.) Въ слѣдната година императорътъ наново построилъ крѣпостьта Маркелъ, съ цѣлъ да укрѣпи границата си. Нъ, тъкмо когато се приготовлявалъ да навлѣзе въ България, пристигналъ Кардамъ съ войскитѣ си и завзелъ съсѣднитѣ възвишения до византийския лагеръ, кѫдѣго и се укрѣпилъ. Дълго врѣме Кардамъ не излизалъ да даде рѣшително сражение. Византийскитѣ военачалници съвѣтвали императора да не открива боя, защото виждали, че българскитѣ войски се намирали въ добрѣ укрѣпени позиции. Нъ Константинъ не ги почулъ, а далъ вѣра на прѣдсказанията на своя астрологъ Панкратия, който му прѣдсказалъ побѣда, та обявилъ знакътъ за нападание, обаче билъ съвършенно побѣденъ, даже била исклана и императорската стража заедно съ астролога. Българитѣ хванали много пленници, царската хазна и припаситѣ. Константинъ можалъ съ незначителни остатки да се върне (792 г.). Тогава Кардамъ се възгордѣлъ и продължилъ да опустошава съсѣднитѣ тракийски земи. Той подиръ четири години писалъ на византийския императоръ: „или ми испрати данъкъ или ще дода до златнитѣ врата и ще опустоша Тракия". Императора тогава турилъ въ карпа конски гавна и ги испратилъ на Кардама съ думитѣ: „каквито нѣща ти прилѣгатъ, испратихъ ти като данъкъ и старъ си, та не искамъ да се уморишъ съ идванието ти до тукъ, нъ азъ дохаждамъ до Маркелъ и излѣзъ, та каквото даде Богъ". Дързнението отъ византийска страна било силно спрямо българитѣ. Тогава Константинъ VI веднага събралъ многобройна войска и дошълъ до Верзиникия, а Кардамъ стигналъ до мѣстото Авролева, кѫдѣто и се укрѣпилъ. Императорътъ 17 дена подканялъ на сражение Кардама, нъ той не излизалъ на рѣшителна борба. Подиръ и еднитѣ и другитѣ разотишли си безъ да стане нѣщо сериозно. Тъй пише Теофанъ.

Цѣлия тоя вѣкъ (VIII) занимавалъ българитѣ повече съ

военни дѣйствия срѣщу Византия и редъ династически революции, отнимали възможностьта на господаритѣ да помислятъ върху нѣщо по важно. Нъ въ началото на IX вѣкъ, слѣдъ уталожванието на вѫтрѣшнитѣ междуособици, започва увеличаванието на България. Това станало съ встѫпванието на прѣстола на единъ отъ най-силнитѣ и умнитѣ господари на българитѣ, неуморимия и непоколебимъ войникъ по име Кръмъ. Едни чуждестрани писатели го наричатъ Крумъ, други Кремъ Варияцията па гласния звукъ доказва, че въ сѫщность не е билъ, нито единия, нито пъкъ другия. Това произлиза отъ свойството на езика на прѣбългаритѣ. Чужденцитѣ никога не могли да означатъ тъмния звукъ, както туй става и до днешенъ день. Така щото формата Крумосъ е аналогична съ *вулгоросъ* (вмѣсто българинъ). Въ покъснитѣ словѣнски извѣстия намираме да наричатъ Кръма и *Крѫгъ*. При измѣнението на *м* въ *г* трѣбва да е играла роль народната етимология. Кръмъ още въ началото отъ заеманието на прѣстола, съ орѫжие присъединилъ голѣма часть отъ землитѣ на аваритѣ, именно: сегашно южно и источно Маджарско. Аваритѣ били побѣдени отъ франкитѣ прѣзъ 796 г. Западенъ съсѣдъ на българската държава сѫ станали тогава франкитѣ Лексикографа Суида ни съобщава, „че българитѣ затрили съвършено аваритѣ. Тогава попиталъ „Кръмъ аварскитѣ пленици. „Отъ дѣ произлиза, че се погуби ва- „шия (архонтъ) хаганъ и цѣлия народъ?“ Тѣ отговорили, че се „намножили взаимнитѣ клевети, та изгубили по-храбритѣ и по- „разумнитѣ. Сетнѣ людие несправедливи и крадци станали съу- „частници на сѫдиитѣ. Подирѣ пиянството, защото като се „увеличи виното всички станали пияници; послѣ подкупни- „чеството; сетнѣ търгуванието; тъй като всички станали тър- „говци и се лъжели взаимно. И нашето погубвание се при- „чини отъ тѣзи нѣща. Кръмъ като чулъ това, свикалъ всич- „китѣ българи и заповѣдалъ като узаконилъ: Ако нѣкой на- „клевети нѣкого, отначело да не се слуша, нъ като се върже, „да се испита; и като се укаже, че е клеветилъ и лъгалъ, да „му се отнеме храната, или който се осмѣли на подобно, да „му се конфискуватъ имотитѣ. А на крадеца да се искълчатъ „краката. Лозята пъкъ заповѣдалъ да се искоренятъ всички. „А на сиромаха, който проси не само да му се даде всичко, „нъ да му създаде положение, за да нѣма нужда пакъ да иска.

„Който не постжпи тъй, да му се конфискува имота.“. Мнозина приематъ, че за клевета въ туй законодателство, стоело смъртно наказание. Въ оригинала нѣма подобно нѣщо Види се, че думитѣ „да му се отнеме храната“ ги тълкуватъ съ смъртно наказание, нъ по-долѣ стои, „който се осмѣли на подобно, да му се конфискуватъ имотитѣ“. При туй историцитѣ считатъ туй извѣстие на Суида, като легендарно, поради което и отхвърлятъ законодателната дѣятелность на Кръма. Ний обаче, като имахме случай да укажемъ на многобройнитѣ заимствувания, които бѣха направили българитѣ отъ Византия прѣди Кръма, като вземемъ още въ внимание, че при дворътъ на българскитѣ ханове отдавна е имало висши византийски бѣжанци като чиновници и съвѣтници на хана, то не можемъ да откажемъ сжществуванието на закони още тогава въ България. Нека прибавимъ, че Крумъ, като се бѣше явилъ прѣдъ Цариградъ, и императорътъ му бѣше устроилъ засадата, спаси живота си съ помощьта на сестриния си момъкъ, който бѣше отъ византийско потекло, — синъ на Константина Пачика, който бѣше отдавна избѣгалъ отъ Византия и бѣше станалъ зетъ на Крума. Така щото българската държава тогава не бѣше лишена отъ високопросвѣтени държавни мжже и съвѣтници; а тоя фактъ ни кара да вѣрваме, че дѣйствително въ туй врѣме е могло да стане прѣобразование по сждебното дѣло, както станало подобно и съ въоржжаванието на войската. Слѣдователно въ извѣстието на Суида смѣло може да се види само ехо отъ Крумовата законодателность. Суида освѣнъ туй ни расказва, че българитѣ сж приели тогазъ и аварския военъ костюмъ, който имъ се харесалъ много за туй, че билъ красивъ.

Съ успѣха на българитѣ срѣщу аваритѣ въ Паннония, паднали подъ властьта имъ и други словѣнски племена, които живѣли около Дунава, и отъ които нѣкои сж се намирали подъ аварското иго. Туй врѣме се счита въ историята ни като моментъ, когато България се расширила по сѣверна посока. Обаче погледитѣ на българитѣ бивали винаги обърнати къмъ югъ въ богатитѣ византийски земи, кждѣто културното население обѣщавало богата плячка. Около 808 г. български войски нападнали на струмския стратегъ. Случило се, че тогава се заплащала надницата на тѣзи наемни войници, та българитѣ като избили стратега съ

цѣлия му щабъ, заграбили около 1,500000 лева. Въ сѫщата г. Крумъ обсадилъ ненадейно гр. София и му се удало съ хитрость да го привземе; той избилъ византийския гарнизонъ, състоящъ отъ 6,000 войници и много граждани. До туй врѣме Софийската область се намирала подъ Византия; императора се тъкмѣлъ да построи и растуренитѣ стѣни на София, нъ отъ сега нататъкъ тоя градъ станалъ силна опора за понататъшното расширявание на България къмъ Рила и рѣка Вардаръ.

На трети априлъ 809 г. императоръ Никифоръ, човѣкъ енергиченъ, строгъ и извънредно скѫперникъ. потеглилъ въ вторникъ прѣзъ страстната недѣля, за да отмъсти на българитѣ. Нъ нищо не можалъ да стори, и се върналъ позорно. Тогава мнозина военначалници, които се били отървали съ бѣгство, поискали милость отъ императора, нъ не имъ била дадена, та прибѣгнали къмъ българитѣ. Мѣжду тѣхъ се намиралъ и спатарии Евтимии, покръстенъ арабъ, искусенъ механикъ, който по-сетнѣ много спомагалъ на Крума при обсадитѣ на византийскитѣ укрѣпления и игралъ видна роль при построяванието на многобройнитѣ обсадни машини. Скѫперничеството на императора и строгостьта възбудили срѣщу него войскитѣ; той за да ги накаже, издалъ заповѣдь да поселятъ въ *Склавиния* възбунтувалитѣ се войници отъ разнитѣ теми. Това извѣстие е важно, защото ни дава да разберемъ, че императора Никифоръ посрѣдствомъ колонизиранието на войници искалъ да укрѣпи властьта си върху словѣнитѣ въ Македония. Двѣ години наредъ се готвилъ Никифоръ за да съсипе българитѣ. Той наложилъ нови данъци на богатитѣ черкви, манастири и задължилъ несъстоятелнитѣ да се приготвятъ за войсковитѣ редове. Самъ императора въ май мѣсецъ 811 г. заедно съ сина си Ставракия начело на многобройни войски, набрани отъ азиятскитѣ и европейски области, потеглилъ къмъ българската граница. Щомъ пристигнала тази недисциплинирана, недоволна и отчасти злѣ въоржжена войска до укрѣплението Маркелъ, срѣщнала се съ Крумовитѣ малочислени и строго дисциплинирани отборъ войници. Отначело Крумъ поискалъ миръ, като видѣлъ многобройната неприятелска армия. Той не очаквалъ да го нападнатъ тъй скоро съ толкова много войска. Нъ императорътъ надмѣнно отхвърлилъ прѣдложението му за миръ и на 20 юли, въпрѣки съвѣтитѣ на мнозина отъ неговитѣ военначал-

ници, далъ заповѣдъ да навлизатъ прѣзъ мѫчнопроходими мѣста въ България. Негодуванието между войската било порасналo до тамъ, че нѣкои прѣди навлизанието дезертирали при българитѣ; съ тѣхъ билъ и Византий единъ отъ блискитѣ придворни мѫже на Императора, който завлѣкълъ съ себе си и поднесълъ на Крума 100 литри злато и царски одежди, които споредъ тогавашната мода били украсени съ злато и скѫпоцѣнни камени. Отначело Никифоръ сполучилъ въ сблъскванията съ българитѣ. Послѣднитѣ отстѫпили на вѫтрѣ. Никифоръ отдавалъ сполуката на мѫжествения си синъ Ставракия и измъмрилъ военначалницитѣ, които го съвѣтвали да не навлиза въ България. Той издалъ заповѣдь да избиватъ всичко живо безъ разлика на полъ и възрасть и да ги оставятъ непогрѣбени лешове, а плячката да събиратъ за алчния императоръ. Тогава ограбили и изгорили много български мѣста и запечатили Крѫмовитѣ богатства и изгорили неговия палатъ, който се намиралъ надалечъ два или три дена отъ Маркелъ или сегаш. с. Кая-башъ между Ямболъ и Скендерли. На много византийски войници, които се одързостили да прибиратъ за себе си плячка, по заповѣдь на императора, били имъ отрѣзали ушитѣ, носътъ, езикътъ и пр. споредъ тогавашния обичай. Крумъ пакъ испратилъ пратеници при императора и искалъ миръ, като му казвалъ: „ето си побѣдилъ, вземи каквото ти е по угода и излѣзъ съ миръ“. Никифоръ отказалъ и сега, той не щелъ мира, а сѣкира. Расърденъ върху туй, Крумъ повелелъ да заградятъ съ дървени укрѣпления входоветѣ и исходитѣ на полянката дѣто билъ расположенъ на лагеръ императорътъ съ войскитѣ си. Никифоръ като се научилъ за туй, стрѣснатъ не знаелъ какво да стори и казалъ на блискитѣ си: „че даже ако станемъ крилати, никой да не се надѣе, че ще избѣгнемъ нещастието“! Това извършилъ Крумъ въ два дена, четвъртъкъ и петъкъ, а прѣзъ нощьта въ сѫбота голѣма трѣвога и распореждания на българскитѣ въорѫжени войски развълнували Никифора и блискитѣ му. Тогава българитѣ запалили околнитѣ гори и лѣсове и на утрѣньта отъ зори още българскитѣ войски, които скоро бѣ набралъ Крумъ, нападнали върху неприятелския лагеръ направо къмъ императорската палатка. Битката била ужасна. Падналъ убитъ самъ Никифоръ съ множество военначалници и бесчетъ войници. Византийскитѣ лѣто-

писци пишатъ, че тогазъ били избити: патриции Аеций, трета титла подиръ императорската, Петъръ патриции, Сисинии патрицuи, Теодосий патриции, Саливара, цариградския епархъ съ чинъ патриции, Романъ патриции и стратегъ на азиятскитѣ войски и много други протоспатарии и спатарии, и на полковетѣ прѣдводители, и доместикътъ на екскувититѣ и друнгария на царската бигла, и стратегътъ на Тракия и множество началници на темитѣ съ безброй войска. Въ тази битка, расказва Теофанъ, се опропасти християнския военнень цвѣтъ и се изгуби всичкото оржжие и царскитѣ вещи. Да даде Богъ, щото християнинъ да не чуе повторно подобни страшни думи за тжги и ридания. Това станало на 25 юли. Тази дата е интересна, че опровергава твърдението на мнозина, че ужъ Никифоръ разрушилъ столицата на Кръма. Византийската войска не могла повече отъ 100 километра да навлѣзе въ българската територия, тъй като само два-тридена напрѣднала. За мѣстото, гдѣто Крънъ затрилъ византийската армия, не можемъ да се съгласимъ съ ни единъ изслѣдователь. Съмнителна може да се счита и полянката Кореника мѣжду върховетѣ Вѣтрило и Вида въ котленския проходъ.

Отъ бойното поле сполучилъ да избѣга и то тежко раненъ синътъ на погубения императоръ по име Ставраки, който прибѣгналъ въ Одринъ. Крънъ накаралъ да отрѣжатъ главата на Никифора да я забодятъ на дърво и да я показватъ нѣколко дена на войската и подчиненитѣ нему народи за гордость. Слѣдъ туй поржчалъ оголения царски черепъ да посрѣбратъ и направатъ чаша, съ която въ пироветѣ давалъ да пиятъ на словѣнскитѣ князе, които се намирали едни въ съюзни, а други въ подчинени нему отношения, и числото на които се бѣше увеличило съ покоряването на аварскитѣ земи оттатъкъ Дунава. Крънмовия законъ за искореняванието на лозята трѣбва да е отзивъ на запрѣщаванпе распространението на пиянството въ България, което може би е било много развито, както е било по късно и мѣжду руситѣ, които пияни умирали съ чаша въ ржка. (Херодотъ, като описва нравитѣ на скититѣ, споменува и за обичая да правятъ чаши отъ човѣшки черепъ Този обичай по късно се срѣща и у хунитѣ и словѣнитѣ). И до като аналистиката доста грижливо отбѣлѣзала това знаменито събитие, византийскитѣ живописци не забравили да го илюстриратъ. Въ словѣнския прѣводъ на лѣто-

писа отъ Манасия (XIII в.), запазенъ въ Ватиканската библиотека, се намира на 145 листъ изображение, което прѣдставлява плененieто на императора Никифора. Крумъ е изобрзенъ отлѣво съ корона на главата, обиколенъ отъ нѣколко тѣлохранители копиеносци, а отъ дѣсно други български войници водятъ при него пленения императоръ съ вързани ржцѣ. Надписътъ гласи: *„Крумъ кнжзъ ухвати Никифора царѣ и отсѣчи главж его“*. На сжщия листъ върху другата страница се намира картина, която прѣдставлява гостба. Сложена е трапеза въ украсена стая съ завѣси; около трапезата сѣдятъ нѣколцина князе ли, боляри ли и начело Крумъ въ царско облѣкло, комуто единъ служитель подава вино въ срѣбро-обкования Никифоровъ черепъ. Отъ страни стоятъ нѣколко прислужници, които поднасятъ ястия. Надъ това изображение е написано: *„Крумъ кнжзъ окова главж Никифора царѣ и напиватъ здравицж блъгаромъ“* Интересно се явява, че въ тѣзи изображения българското знаме не е конска опашка, подобно на турския бунчукъ, както до сега се приема, а е еднакво съ византийското, само че вмѣсто кръстъ, на върха на копието стои извитина подобно на полумѣсецъ съ звѣздица; полето на знамето е червено. Крумовитѣ копиеносци носятъ и другъ видъ знаме, на краищата на което се развѣватъ тѣсни продължения равни на полето, подобно на ленти; такъво продължение се вижда и по срѣдата. Сулицата, на която се развѣва знамето, на върха е спабдена пакъ съ полумѣсецообразна извитина. Нъ мжчно може да се вникне дали авторътъ на тѣзи картини ималъ на ржка копия съврѣмени на събитията или пъкъ се ползувалъ отъ по-късни. Любопитно е, че слѣдъ покръстванието на българитѣ, знамето въ сжщия ржкописъ е съ кръстъ, вмѣсто полумѣсецъ. Борисъ даже запитва папата, какво да бжде за напрѣдъ българското знаме? Той му отговаря, естественно е, че то ще бжде кръстъ.

Съ разбиванието на Никифора, българитѣ се насърдчили много. На слѣдната година Крумъ прѣминалъ въ Тракия и обсадилъ Девелтъ (мѣжду Русокастренската и Карабунарската рѣки, близо до селото Яйказли), който слѣдъ нѣколко дена се прѣдалъ. Градътъ билъ разрушенъ, а населението откарано оттатъкъ Дунава, заедно съ духовенството му висше и нисше. Императорътъ Михаилъ Рангабе, се приготвилъ съ нови сили, набрани отъ Азия и Европа, да бие българитѣ. Нъ войскитѣ

му се разбунтували и той се върналъ въ Цариградъ, като оставилъ на българския произволъ редъ крѣпости въ европейскитѣ владѣния. Българитѣ прѣвзели безъ бой градоветѣ Верия (Стара-Загора) и Анхиало. Крумъ до такъва степень билъ вдъхналъ страхъ на византийското население, щото то безъ да го гони нѣкой захванало да напуска крѣпоститѣ: Проватъ, Никея, (сега Хафза), Пловдивъ, Филипи (около Драма) и цѣлата Струмска область. Това тъй постжпвало отъ страхъ да не би да бжде прѣселено въ заддунавска България или пъкъ да изгуби живота си. Прѣзъ октомври 812 г. Крумъ, като опустошилъ обширни земи въ Тракия и Македония, обсадилъ Месемврия и веднага испратилъ пратеника си Драгомира да сключи договоръ съ сжщитѣ условия, които имали сила при Тервеля. Крумъ писалъ и застрашително писмо до императора. въ което го заплашвалъ, че ако не склони на прѣдлаганитѣ условия, ще разсипе Месемврия. Въ Цариградъ трѣбало синклита да се произнесе върху прѣдложенията на Крума. Тритѣ точки били приети отъ всички, т. е. опрѣдѣляване границитѣ, плащание данъкъ и уреждание търговскитѣ въпроси. Нъ щомъ станало дума за прѣдаванието на византийскитѣ и българскитѣ бѣжанци, които били приели християнството и били вече настанени изъ обширнитѣ области на империята, се появили несъгласия въ сената. Императорътъ и една часть отъ засѣдателитѣ били наклонни да се съгласятъ съ Крумовитѣ искания, като уподобявали империята на корабъ, който плава въ опасна буря, та трѣбало да се исхвърли една часть отъ товара му, за да се спаси самъ кораба съ по-скжпитѣ нѣща. Нъ тогава знаменития Теодоръ Студитъ съ блѣскавата си речь за длъжността на държавата и черквата къмъ своитѣ поданици, убѣдилъ сенаторитѣ, че е безчеловѣчно да се прѣдадатъ на езичници било избѣгалитѣ отъ България християни или пъкъ ония, които сж пригърнали християнството и сж дошли при тѣхъ да търсятъ защита отъ жестокия си господаръ. Заради туй, че била исхвърлена тази точка, се прѣкъснали прѣговоритѣ съ Драгомира. Слѣдъ нѣколко дена се разнесла въ Цариградъ злополучната вѣсть, че Крумъ слѣдъ 15 дневна обсада, привзелъ Месемврия, якото черноморско укрѣпление, което е било най-важно пристанище за империята, отъ дѣто се направлявали нападенията срѣщу българитѣ. Крумъ тукъ за пръвъ пжть употрѣ-

билъ обсадни машини. Тѣ били построени отъ арабския механикъ Евтимия, който прѣзъ Никифоровото царувание бѣше дезертиралъ при българитѣ и бѣше ги научилъ вече да строятъ сами обсадни машини, каквито до тогава българитѣ не сѫ имали, нито сѫ знаяли употрѣбляванието имъ

Тамъ българитѣ намѣрили голѣмо количество военни припаси, злато, сребро и тридесеть и шесть мѣдни сифони, които служли за църкание на прочутия Грегориянски огънь. Отъ тази течна горяща материя българитѣ намѣрили доста много, за което съжаляватъ писателитѣ. Българитѣ, възгордели отъ сполукитѣ, ограбили изъ Тракия и Македония всичко, каквото имъ се попаднало на рѫка. Кръмъ сърдитъ на новия императоръ Михаила Рангабе, че му отхвърлилъ прѣдложението за миръ, не дочакалъ пролѣтьта, а още прѣзъ първитѣ дни на февруари 813 година, захваналъ да опустошава Тракия. На 15 сѫщия мѣсецъ Михаилъ се опѫтилъ срѣщу него. Той достигналъ до Одринъ. Страшна болесть почнала да върлува въ Кръмовата войска, поради което билъ заставенъ да се завърне въ България. Сѫщото направилъ и Михаилъ Рангабе. Успѣха въ маловажнитѣ сблъсквания съ болната българска войска, той отдавалъ на молбитѣ на патриарха Тарасия, върху чийто гробъ положилъ златна плоча.

Византийския императоръ като се научилъ отъ двама пленници избѣгали отъ България, че Кръмъ наново се тъкми да опустошава Тракия, бързо набралъ множество войски отъ всичкитѣ теми. Тогава се явилъ и пълководецътъ Лъвъ начело на азиятскитѣ войски и прѣзъ май потеглилъ отъ Цариградъ, испроводенъ тържествено отъ царигражданитѣ. Императорътъ се расположилъ на лагеръ мѣжду Одринъ и Аркадиополъ. Разобузданата войска разграбила околностьта повече отъ неприятеля. Кръмъ узналъ отъ по-напрѣдъ туй движение на императора, и далъ заповѣдь да се прибиратъ войскитѣ, които се скитали по грабежи. Прѣзъ първитѣ дни на юни пристигналъ и Кръмъ съ много по-малка военна сила и се расположилъ около Верзиникия, десетъ левги далечъ отъ византиския лагеръ. Кръмъ слѣдъ малко прѣмѣстилъ станътъ си по-близко къмъ Одринъ при входътъ на една полянка, заградена съ височини кѫдѣто се намиралъ расположенъ неприятеля. Въ първитѣ 15 дена станали незначителни сблъсквания, въ които успѣвали

византийцитѣ. Лѣтната жега повлияла злѣ на людието и конетѣ и ако да били жертвитѣ еднакви и въ двата лагера, загубата за българитѣ била по-чувствителна, като по-малобройни. Това дало поводъ, щото византийцитѣ да искатъ отъ императора да стане рѣшително сражение. Михаилъ или отъ страхъ, или пъкъ очаквалъ сгодно врѣме, не се рѣшавалъ да открие битката. Той мислилъ може би да съсипе българитѣ съ малки сблъсквания. Войнственниятъ Иоаннъ Аплаки, прѣдводителя на македонскитѣ тагми, искалъ сѫщо да се даде рѣшително сражение, като казалъ: „ако на българитѣ спомогнаха нѣколко пѫти горитѣ, тѣснинитѣ и мѫчно-проходимитѣ мѣста, тукъ имаме вече равно поле, което обѣщава побѣда само на истинската храбрость. Азъ първъ ще тръгна и този мечъ ще отвори пѫтя на побѣдата. Трѣбва ли да се боимъ отъ неприятеля, който има десетъ пѫти по-малко войска отъ насъ"? Византийската войска заплашвала императорътъ даже, че ще напусне лагеря и ще мине на Крумова страна, ако той се бави още. На 22 юни Михаилъ, като се исплашилъ отъ тѣзи думи, далъ заповѣдь да се отворатъ вратата на лагера и да се наредатъ войскитѣ за бой. Като видѣлъ Крумъ приготовленията на неприятеля и той разпоредилъ войскитѣ си на срѣща. Както императорътъ, тъй и българския вождъ държалъ насърдчителни рѣчи прѣдъ войницитѣ си. Неприятеля ималъ много людие, нъ малко войници. Българитѣ, ако и малко, нъ били увѣрени въ своитѣ сили и вече отъ опитъ знаяли силата на византийскитѣ войски. Михаилъ далъ сигналъ за бой; екнали гласоветѣ на трѫбитѣ и Аплакисъ първъ се спусналъ съ тракийскитѣ и македонскитѣ полкове. Византийцитѣ се биели геройски и испърво изглеждало, че ще прѣодолѣятъ надъ българитѣ. Крумъ лично възсѣдналъ коня си, тичалъ на дѣсно и лѣво, командувалъ и насърдчавалъ заслабналитѣ редове. Иоаннъ Аплакисъ падналъ убитъ и войската му се расшилѣла. Тогава и азиятскитѣ полкове начело на своя стратегъ Лъва отстѫпили бѣгомъ. Крумъ помислилъ испърво, че това е военна тактика отъ страна на неприятеля, нъ като се увѣрилъ, че той дѣйствително бѣга, далъ заповѣдь да го прѣслѣдватъ. Българитѣ съвършенно окуражени, съ гърмогласни викове полѣтели върху неприятеля и станали господари на пълна побѣда. Лѣтописцитѣ съобщаватъ, че паднали убити много християнски войници, нъ не

и малко военачалници, между които и магистра Михаилъ. Императорътъ се спасилъ съ бѣгство въ Аркадиополъ (сега Люле Бургазъ). Оттамъ той заминалъ за Цариградъ, като оставилъ азиятския пълководецъ Лъва да прѣпятствува по-нататъкъ на българскитѣ нахлувания и грабежи въ Тракия. Тогава византийскитѣ войски избрали за императоръ Лъва и заставили слабодушния Михаилъ да се откаже отъ прѣстола.

Шесть дни слѣдъ коронасването на Лъва (на 17 юли) Крумъ се опжтилъ къмъ Цариградъ, като оставилъ брата си Цока да обсажда Одринъ. (Въ каменния надписъ се нарича Цико, а въ менологията Цокосъ). Той пристигналъ почти безъ да срѣщне съпротивление до величественитѣ цариградски стѣни и се разположилъ тамъ „като новъ Сенахерибъ". Ето буквално какви подробни свѣдения ни донася върху туй византийския лѣтописецъ Симеонъ Магистъръ.

„Отъ днитѣ на безбожния Лъва, додоха българитѣ до „портата безъ нѣкой да ги срѣщне или да имъ попрѣчи; и „като направи Крумъ жертва по своя обичай вънъ отъ златнитѣ „врата, принесе въ жертва человѣци и много животни; и като „си намокри краката на морското крайбрѣжие, се оми и „попръска своята войска, която го поздрави и прѣмина по- „срѣдъ наложницитѣ си, които му се покланяха и го прославяха. „Тѣзи нѣща гледаха всички отъ стѣнитѣ и не се осмѣли никой „да му попрѣчи или да хвърли срѣщу му копие. И като на- „прави всичко по волята си и желанието, обсади града и запо- „вѣда да ископаятъ ровъ (отъ залива до Пропонтида и го „оградиха съ плетъ); и слѣдъ като изминаха нѣколко дена „и опустошиха външната часть отъ града, испрати да иска „данъкъ: злато, множество облѣкла (копринени и златообшити) „и едно количество моми. (При туй Крумъ възсѣдналъ на конь искалъ да забие копието си въ златнитѣ врата, което означавало, че ги завладѣлъ. Императорътъ Лъвъ се съгласилъ да приеме другитѣ условия съ исключение на забождането копието, като нѣщо срамно). И като направи съвѣтъ Лъвъ „съ първенцитѣ, обади на Крума: доди до крайбрѣжието съ „малцина невъоржжени и ний ще излѣземъ невъоржжени съ „хеландия по море и ще поприкажемъ (върху мира) и каквото „ще потърсишъ ще испълнимъ. Върху всичко туй, като се „сговориха, прѣзъ нощьта искараха трима въоржжени мжже,

„скриха ги въ стаички . . . . вънъ отъ Влахернската порта; като
„сжщеврѣменно имъ дадоха и парола „че като приказваме съ
„Кръма, ще направимъ знакъ, който като видите, излѣзте и го
„заколете. И на утрѣньта, като се бѣха явили българитѣ на
„мѣстото свети Безсрѣбреници, вънъ отъ града, слѣзна Крумъ
„къмъ морето споредъ условието съ други трима: съ своя
„*логотетъ*, съ Константина називаемъ Пачика, който отъ много
„години бѣ избѣгалъ въ България, и който водеше съ себе
„и сина си, роденъ отъ сестрата на Кръма; тѣзи четирма, като
„напуснаха войскитѣ си, невъорѫжени, слѣзнаха до морето споредъ
„условието, безъ да знаятъ за засадата. Прочее излѣзнаха отъ
„града съ хеландия и желавшитѣ да приказватъ съ Крума и
„като взеха дума излѣзнаха отъ кораба. Крумъ слѣзна отъ
„коня и сѣдна на земята; а неговия конь държеше синътъ на
„Константина Пачика (роденъ отъ сестрата на Крума), осѣдланъ
„и заюзданъ. И тѣ като се разговаряха помежду си, единия
„отъ града, който се казваше Ексавулъ, даде знакътъ, като
„откри главата съ рѫката си. Крумъ, като го виде, се възмути
„и се изправи на крака; той имаше готовъ коня, и тѣзи, които
„бѣха съ него го повдигнаха и възсѣдна коня. Народътъ отъ
„стѣнитѣ викаше „побѣди кръста“. Крумъ започна да бѣга.
„Тогава излѣзнаха въорѫженитѣ отъ стаичкитѣ, подгониха
„Крума, и като отпуснаха подирѣ му стрѣли, казваха, че го
„наранили; Крумъ самъ самичакъ избѣга при войскитѣ си,
„а другитѣ трима бидоха уловени отъ тѣзи, които бѣха въ
„кораба; *логотета* биде тутакси закланъ, а Константина и
„синътъ му хванаха живи“.

„И като стана всичко туй, Крумъ се разсърди и запо-
„вѣда на утрѣньта да изгорятъ и опустошатъ цѣлата мѣстность.
„И като започнаха да палятъ, изгореха всичкитѣ черкви срѣщу
„градътъ, които бѣха голѣми и които подновиха Ирина, Ники-
„форъ и Михаилъ (императори). Сжщо и мънастиритѣ и пала-
„титѣ и кѫщитѣ и прѣдградията бидоха опустошени. Като
„стигнаха до св. Мамантъ, изгореха тамошнитѣ палати и цар-
„скитѣ спални и почупиха колонитѣ, задигнаха куршумитѣ и
„статуитѣ на хиподрома и всичко каквото взеха въ пленъ
„исклаха; сжщо и животнитѣ. И, като прѣминаха по крайбрѣ-
„жието на Стенъ и нагорѣ, запалиха всичкитѣ емпории и като
„задигнаха много плячка, заминаха си. Оттамъ тѣ се отправиха

„надѣсно отъ града къмъ истокъ и изгореха вънишната часть, „отъ Златната порта до Регионъ (сега Кючукъ-Чекмедже). И „като стигнаха до Атира (Буюкъ-Чекмедже), изгореха крѣпостьта „и мостътъ, който бѣше много ягкъ и служеше за удивление. „Като додоха до Силиврия опустошиха тамошната крѣпость до „основание, а черквитѣ и кѫщитѣ ги изгореха. Подиръ туй „опустошиха и крѣпостьта Даонъ (28 килм. задъ Силиврия). „И като стигнаха до града Хераклея (сега Ески-Ерегли), като „неможаха да влѣзатъ вѫтрѣ, запалиха всичкитѣ здания, които „се намираха въ пристанището и наоколо града. Подиръ като „стигнаха до Родосто опустошиха и това укрѣпление, като из„гореха всичкитѣ жилища и черкви; тамъ тѣ исклаха много народъ. „Като додоха до крѣпостьта Панионъ (10 килм. на югъ отъ „Родосто), намѣриха я защитена отъ много войска и като немо„жаха нищо да сторятъ тамъ, изгореха и опустошиха каквото „намѣриха навънъ и се отправиха нагорѣ къмъ крѣпостьта „Апросъ, унищожиха и нея заедно съ много други укрѣпления. „Отъ тамъ слѣзнаха надолѣ за десеть дена и се вмъкнаха „въ планината Ганосъ, кѫдѣто намѣриха много народъ, който „тамъ се криеше и почти всичкия добитъкъ отъ Тракия. Бъл„гаритѣ исклаха мѫжетѣ, а добитъкътъ, който бѣше извънредно „много, закараха въ България заедно съ женитѣ и дѣцата. От„тукъ заминаха за Ексамилъ и слѣзнаха въ Абидосъ и се „завърнаха нагорѣ по течението на Евросъ (Марица) и опустошиха „всичкитѣ укрѣпления малки и голѣми до Одринъ. Тукъ намѣ„риха, че града се държи още, продължиха обсадата за много „дена и като не успѣха нищо съ обсаждането, поставиха „стѣноразбитни машини и бомбардираха крѣпостьта. Обсаденитѣ „притѣснени силно, като нѣмаха надежда за помощь отъ нѣ„кѫдѣ и като умираха отъ гладъ, се прѣдадоха. Тѣ взѣха „всички въ пленъ (на брой 12 хиляди безъ жени и дѣца) „заедно съ покѫщнината имъ, и ги прѣселиха въ България „оттатъкъ рѣката Дунавъ. (Съ тѣхъ наедно се намиралъ и епи„скопа Мануилъ).

Прѣзъ туй врѣме византийския императоръ Лъвъ несмѣелъ да се опълчи срѣщу българитѣ. Тогава настѫпила и зимата; нъ понеже тя била твърдѣ умѣрена, дала възможность на Крума да продължи опустошителнитѣ си походи. „Излѣз„наха българитѣ, казва Симеонъ Магистъръ, 30 хиляди

облѣчени всецѣло въ желѣзо; и като стигнаха до Арка-„диополъ (Люле Бургазъ), минаха рѣката Ригия, застигнаха „много народъ и го взеха въ пленъ. Прѣди да прѣкаратъ „плячката и плененитѣ, валя много дъждъ въ продължение на „осъмъ дена, и нарасна водата на рѣката и бликна като море. „Българитѣ, като неможаха да минатъ на срѣща, останаха 15 „дена и държаха плененитѣ. Обадиха тогази на императора Лъва да „имъ помогне, нъ той не се яви, нито излѣзе отъ града, нито „пъкъ испрати други на помощь. Като се подобри врѣмето и „се намали водата на рѣката, българитѣ накараха плѣнницитѣ „да отрѣжатъ дървета и да построятъ мостъ и тъй минаха съ „плененитѣ, които достигаха до 50 хиляди наедно съ женитѣ „и дѣцата; тѣ взеха всичкия имъ имотъ . . . товариха го на „кола и като прибраха всичкитѣ крави, волове и овце, се „върнаха въ България".

Това зимно нападание се счита като прѣдвѣстие на голѣма обсада, която тъкмелъ Крумъ да прѣдприеме срѣщу Цариградъ. Симеонъ Магистъръ ето какво расправя понататъкъ „Прочее слѣдъ „всичко това се доложи, че Крумъ набралъ много войска, като „повикалъ и аваритѣ и всичкитѣ словѣни При това той при-„готвлявалъ оръдия на различни хелеополи, (обсадни машини, „изобретени отъ Димитрия Полиоркита) и огромни кобилици, „тризѫбци и каменомѣтателни машини, желѣзни костенурки, ви-„соки стълби, кълба, топори, лостове и мотики, тарани, прашц-„ници, стрѣломѣтателни машини, огнеизхвърляющи стрѣли, „каменохвърляющи машини, скорпидии (военни машини за „хвърляние стрѣли и камъни съ прашци). Всички тѣзи машини „бѣха прѣдназначени срѣщу защищавание стѣнитѣ, за да „привземе Цариградъ. Казватъ, че тѣзи машини искалъ да „постави на западната страна отъ града спротивъ Влахернската „стѣна на мѣстото, кѫдѣто билъ раненъ (Крумъ) съ копие; той дър-„жалъ готови десеть хиляди волове, за да прѣнасятъ всичкитѣ „горѣказани машини, поставени върху петь хиляди кола, които „заповѣдалъ да ги свържатъ съ желѣза. Това като чу (импе-„раторъ) Лъвъ, испрати шпиони, отъ които научи истината. „Тогазъ събра много народъ и зидари и започна да построява „друга стѣна вънъ отъ Влахернската". Лъвъ въ туй врѣме пратилъ за помощь и при франкитѣ, като подновилъ отдавна прѣкъснатитѣ сношения между двата двора. Нъ врѣдъ тѣзи при-

готовления Крумъ умрѣлъ скоропостижно на 13 априлъ 814 г. отъ апоплексия. Извѣстието за неговата смърть причинило голѣма радость въ Византия. Императорътъ веднага испратилъ радостна вѣсть въ провинцията, че му се удало да умъртви съ копие най-върлия врагъ на империята. Православния писатель въ такъва лъжа набѣждава своя иконоборецъ императоръ.

Между туй въ нашето минало Крумъ се явява като първъ прѣобразователь; той се погрижилъ да уреди дѣлата, по правосѫдието, което попрѣди се раздавало отъ самия държавенъ глава. Суида ни разказва, че Крумъ свикалъ българитѣ на събрание и заповѣдалъ, щото за напрѣдъ, никой да не се осѫжда и наказва безъ да бѫде прѣдварително испитанъ, безъ съмнѣние отъ людие, които били натоварени съ подобна мисия, т. е. сѫдии. Не знаемъ да ли сѫдиитѣ сѫ се рѫководили отъ писмени закони или отъ обичайни, нъ по за вѣрвание е, че тогава обичайното право е било въ сила. Въ въпроситѣ до папата Борисъ иска му писменни закони по християнския духъ. Ний желаемъ, той писалъ на папата, да получимъ отъ Васъ свѣтски закони. Отговора е билъ: нужнитѣ за това книги ний съ удоволствие бихме Ви ги испратили, ако бихте имали у васъ такъвъ человѣкъ, който би можалъ да Ви ги тълкува. Обаче тѣзи думи сѫ се размѣнили подиръ половина вѣкъ приблизително отъ Крумовото законодателно прѣобразование и тогава се говорило вече за закони писани на латински езикъ, който въ България билъ почти неизвѣстенъ. Крумъ, освѣнъ че е билъ политически прѣдставитель на народа си, нъ той се явява и като религиозенъ началникъ, неговъ върховенъ жрецъ. По-горѣ наведохме извѣстието на писателитѣ, какъ Крумъ, прѣди да обяви обсадата на Цариградъ, принесълъ жертва на боговетѣ и пр... Значи, той като върховенъ жрецъ, трѣбвало да извърши извѣстна церемония. Що се отнася до женитѣ, които отъ византийскитѣ писатели се наричатъ негови наложници, то ний сме на мнѣние, че тѣхъ трѣбва да считаме служителки на религиознитѣ церемонии, защото при тая процесия, тѣ прославлявали върховния жрецъ. При туй трѣбва да забѣлѣжимъ, че Теофанъ, като съврѣмененъ писатель, не говори за человѣчески жертвоприношения, а ги нарича просто нечисти. Така щото извѣстието на Симеона Магистра остава си единично.

Други свѣдения за жертвоприношения, извършени отъ вър-

ховния жрецъ, намираме и въ житието на св. Петнадесеть Тивериополски. Въ тоя разказъ се споменува Омъртагъ, като български понтифексъ максимусъ. Жизнеописательтъ пише: „При раздѣлата „на пленницитѣ Кинамъ се падналъ на Омвритага, сина на „Крува. Той билъ обикнатъ отъ своя господарь и отъ всички „други, тъй като безпорно прѣвъсхождалъ всичкитѣ; само едно „ги наскърбявало, че той се отличавалъ отъ тѣхъ по рели„гията. Затова варваринътъ употрѣбилъ всичкитѣ старания, „да го отлжчи отъ Христа. За първъ пжть той испиталъ „неговата вѣра по слѣдния начинъ: *слѣдъ като извършилъ „едно блѣскаво жертвоприношение и приготвилъ при това „раскошенъ обѣдъ*, той заповѣдалъ на благородния Кинамъ да „сѣдне *заедно и да обѣдва съ другитѣ началници.* Нъ „той, наученъ отъ Павла или по-справедливо, като помнялъ, „че у Христа нѣма нищо общо съ *Велиара* (трѣбва тъй да „се наричало висшето българско божество), и че на вѣрвав„шитѣ въ Христа не е възможно да пиятъ чаша Господня и „чаша бѣсовска, отхвърлилъ прѣдложението да обѣдва съ тѣхъ наедно". Отъ тоя разсказъ узнаваме още и за влиянието, което придобили постепенно виднитѣ пленници между вишето българско болярство. Кинамъ съ своитѣ умствени способности успѣлъ да бжде поканенъ на обѣдъ заедно съ другитѣ български началници.

Между туй Крумъ въ историята ни личи и като първъ реорганизаторъ на войската. Отъ разказитѣ на Суида и Симеона Магистра се вижда, че той се загрижилъ и за прѣвъоржжаванието на българската военна сила съ най-усъвършенствуванитѣ оржжия, щитове и шлемове и пр., които сж били въ употрѣбление по онуй врѣме и между византийската армия. Военитѣ сполуки му дали възможность да отнеме най-доброто византийско оржжие и да го вржчи на своитѣ войници. При туй писателитѣ ни говорятъ, че тогава тридесеть хилядна българска конница била облѣчена отъ глава до пети въ желѣзна дрѣха, така нарѣченитѣ „*олосидири*" пандзирлии. Многочисленнитѣ обсадни машини, които по горѣ изброихме по име, натоварени на 5000 кола, и които сж съставлявали тогава тъй да се каже българската артилерия, доказватъ, какъ работницитѣ въ България, ржководени безсъмнѣние отъ византийски механици, се намирали въ трѣскава дѣятелность. А този фактъ е ясно свидѣтелство за

развитието на веществената култура въ България, дѣто е взело живо участие и прѣселяваното византийско население, което тъй лакомо бивало пленявано отъ българитѣ заедно съ всичката имъ покжщнина, за да могатъ да бждатъ полезни жители въ новото отечество. Въ този случай не трѣбва да се мисли, че сърдцето на Крума е било по жестоко отъ съврѣменнитѣ нему византийски императори, жестокостьта на които незадоволявала и военачалницитѣ и войницитѣ му, та тъй драговолно дезертирали при българитѣ. Крумъ дѣйствувалъ като варваринъ. слѣдъ като императорътъ Лъвъ се опиталъ вѣроломно да се отърве отъ своя врагъ. Онова неокачествимо поведение на императорътъ, което не може да се оправдае нито отъ тогавашнитѣ обичаи, нито пъкъ отъ тогавашното понятие за отмъщение, прѣдизвикало Крума да опустоши тъй яросно цѣла Тракия. Значи, ожесточението било прѣдизвикано отъ самитѣ византийци, чийто писатели несправедливо го кичатъ съ епитета варваринъ. Не трѣбва да се забравя, че законодателството на Крума не било по-строго отъ онова, което тогава функционирало въ Византия. Освѣнъ туй Крумъ се явява и като любитель на изящни прѣдмети. Лъвъ Граматикъ пише, че той задигналъ мѣдния лъвъ отъ хиподрома, заедно съ мечката и драконътъ отъ водоема и други изящни мраморни статуи, когато опустошавалъ околностьта на Цариградъ. Крумъ заповѣдалъ да ги натоварятъ на кола и прѣвозатъ въ България; тѣ били прѣдназначени да украсатъ палатитѣ му.

Отъ всичко изложено до тукъ се вижда, че прѣзъ врѣмето на Крума, България била поставена вече на трайни основи, които ѝ обѣщавали дълготраенъ животъ и културенъ напрѣдъкъ. Крумъ съ сполучливитѣ си военни прѣдприятия повдигналъ и репутацията на властвувавшия родъ прѣдъ очитѣ на останалитѣ влиятелни български родове; а съ това се създала крѣпка династия, която турила край на прѣдишнитѣ опасни династически распри. Съ увеличаванието пъкъ числото на пленницитѣ съ християнска вѣра, които бивали тъй често откарвани въ българскитѣ земи на постоянно мѣстожителство, порастналъ броя на християнитѣ и се усилила материалната култура. Крумъ не е билъ гонитель на християнитѣ, както твърдятъ мнозина отъ нашитѣ и чуждестраннитѣ изслѣдователи. Подобни извѣстия поне не се срѣщатъ въ лѣтописитѣ.

Гонението се подкачва малко по късно, когато влиянието на християнството захванало да се чувствува въ обществения и държавенъ строй.

Такъва замогнала държава наслѣдилъ — споредъ пролозитѣ и менологията на императора Василий Българоубиеца - Цокъ или Цико (въ каменния надписъ), братътъ на Крума. Въ менологията стои: *„Приемъ жé власть Бльгарскжѧ Цокъ безбожныи;* а въ пролога четемъ: *Круму же злѣ животъ извергшу, Дукумъ началіе пріѧтъ, и тому также страстнѣ оумершу Діценгъ воевода бысть над' Болгары суровъ и безчеловѣченъ*". Обаче нѣкои изслѣдователи не желаятъ да признаятъ, че горнитѣ личности сж могли да бждатъ ханове на българитѣ. Нъ доводитѣ имъ сж слаби, защото си служатъ съ свидѣтелства отъ много по късно врѣме. По отношение прѣслѣдването на християнитѣ авторитѣ на тѣзи религиозни извѣстия сж сравнително по компетентни, тъй като тѣ се интересували да знаятъ точно, въ чие именно царуване пострадали християнитѣ. Цоко, братътъ на Крума, който обсаждалъ, като военначалникъ гр. Одринъ, имальъ е право по българския обичай да наслѣди прѣстола. Прѣзъ владичеството на тие ханове войната съ Византия се продължавала съ сжщата почти жестокость, както и по прѣди, нъ успѣха измѣнилъ на българитѣ. При туй императорътъ Львъ Арменинъ, като узурпаторъ, уредилъ вече династическия въпросъ и можалъ да събере войски отъ Азия и Европа и да ги противопостави срѣщу българскитѣ нападания. Войскитѣ стигнали близо до Месемврия. Въ сражението надвили българитѣ и когато безъ редъ сж се спустнали да прѣслѣдватъ неприятеля, императора Львъ съ отборъ войници нападналъ ги направо и ги разбилъ. Нѣкои писатели описватъ другояче тази битка. Тѣ казватъ, че Львъ укрѣпилъ лагера си при Месемврия и слѣдъ маловажно сблъскване отстжпилъ съ една часть отъ войскитѣ. Това видѣли българитѣ и помислили, чо той бѣга отъ страхъ, нъ Львъ се скрилъ задъ нѣкакъвъ лѣсистъ хълмъ и обадилъ намѣрението си само на нѣколцина най-вѣрни военначалници, че ще нападне прѣзъ нощьта на българския лагеръ. При туй назначилъ врѣмето и казалъ на своитѣ какъвъ знакъ ще употрѣби при самото нападение, за да послѣдва и отъ тѣхна страна сжщото. Българитѣ отъ радость се прѣдали на пиянство като мислили, че на утрѣньта ще завладѣятъ

византийския лагеръ. Нъ въ дѣйствителность прѣзъ нощьта били нападнати отъ императора и съвършено разбити. Едвамъ съ бѣгство успѣлъ да се спаси самия български ханъ. Подиръ това поражение билъ сключенъ тридесеть годишенъ миръ съ Византия. Условията му не ни сѫ извѣстни. Нъ византийскитѣ писатели ни съобщаватъ за начинътъ на сключването договора. Българитѣ се заклѣли, че нѣма да нарушатъ мирътъ, като поставили рѫцѣтѣ върху символитѣ на християнската вѣра, т. е. кръсть и евангелие, а византийския императоръ се заклѣлъ по български обичай, именно като излѣлъ вода отъ каната на земята и като държелъ въ рѫцѣтѣ си троенъ ремъкъ, прѣобърналъ конски сѣдла и издигналъ високо сѣно и миналъ отгорѣ му, като призовавалъ кучетата отмъстители въ случай на прѣстѫпвание клѣтвата. Българитѣ се клѣли и на гола сабя и подиръ сѫ изсичали кучетата. Подобенъ обичай за даване клѣтва по късно се срѣща и у куманитѣ, които сѫщо сѫ били отъ тюркско происхождение. Тѣ сѫ се разрѣзвали и сетнѣ пили отъ кръвьта си взаимно съ договарящитѣ, подирѣ разсичали кучетата съ мечь и произнасяли думитѣ: тъй да бѫде разсѣченъ и народътъ, който ще наруши клѣтвата. Едни отъ писателитѣ отнасятъ тоя миръ като сключенъ въ врѣмето на прѣдишнитѣ владѣтели на България, а други го приписватъ на Кръмовия синъ Омъртага. Между туй твърдѣ интересенъ паметникъ се откри въ Сулейманкйой на Сатма-чешме. Тоя каменненъ надписъ прѣдставлява договоръ, който, споредъ нѣкои признаци, може да се приеме, че е сключенъ прѣзъ IX вѣкъ. Така на примѣръ знае се, че въ Крумово врѣме опититѣ да се сключи нѣкакъвъ договоръ съ Византия останали безпослѣдствие, и понеже прѣзъ Кардама укрѣплението Маркелъ е служило като погранично мѣсто, а въ тоя договоръ се споменуватъ мѣстности, които лежатъ много по на югъ отъ това византийско укрѣпление, то може да се вѣрва, че договора е билъ сключенъ подиръ военнитѣ успѣхи на Кръма, т. е. слѣдъ завземанието на обширни земи въ Тракия. Обаче не трѣбва да забравяме, че Кръмовитѣ походи не носили винаги характеръ завладѣтеленъ, а повече грабеженъ. Българитѣ не сѫ притежавали още такъва културна и морална сила, която да имъ позволява да останатъ господари на завзиманитѣ отъ тѣхъ крѣпости въ империята. Тѣ трѣбало да ги отстѫпватъ пакъ на Византия, която настоятелно изисквала да остане владѣтелка

на тракийската си тема. Имало е нужда отъ силни гарнизони, които да чуватъ завладяванитѣ укрѣпления; при туй българитѣ не могли да противостоятъ срѣщу византийското обсадно искуство, както въ много случаи и византийскитѣ крѣпости не сѫ оставали не привзимаеми за българитѣ.

Въ този договоръ се говори за опрѣдѣляване на границитѣ (оротесия). Двѣ названия на мѣстности могатъ да се четатъ ясно, Костантия и Макроливада. Първото нѣкои идентифициратъ съ Костенецъ-баня, а други го търсятъ 40 60 килом. отъ Вероя (Стара-Загора) къмъ юго западъ близо до Харманли, между Пловдивъ и Одринъ. Послѣдното мнѣние се вижда да е по вѣрно. Мѣстностьта Мокраливада или дълга ливада търсятъ при сегашното Узунджова, което е прѣведено на турски и означава дълго поле, на пѫтя отъ Одринъ за Пловдивъ. Тамъ става дума и за трета мѣстность, която не се чете ясно, нъ се прѣдполага, че е Агатоники. Тя се поставя на сѣверо-западъ отъ Одринъ и се смѣта, че е сѫщата съ епископската катедра Аготоники, която се намирала подъ църковното вѣдомство на одринския митрополитъ. Всички тѣзи мѣста се намиратъ на юго-западъ отъ старо-българския пограниченъ ровъ, ясни слѣди на който личатъ и днесь, начиная отъ Бургаския заливъ до Сазлѫ-дере близо при Т.-Сейменъ. Обаче мѫчно може да се каже дали тоя окопъ билъ прокаранъ по туй врѣме, когато българитѣ настоятелно изисквали отъ Византия точното опрѣдѣление на пограничнитѣ пунктове. (Подобно нѣщо желаелъ и Крумъ, когато испратилъ Драгомира въ Цариградъ да сключи миръ. Друго лице отъ словѣнско происхождение не се споменува у писателитѣ, което да взимало участие до туй врѣме въ уредбата на старо-българското ханство Теофанъ говори, че Крумъ угощавалъ само словѣнскитѣ архонти. Всички други лица, които боравили съ нѣкаква длъжность въ държавата сѫ отъ българско потекло). При туй въ този каменненъ надписъ продължаватъ още ясно да се различаватъ словѣни, подчинени на византийската империя и словѣни навѣрно поданици на българитѣ. И като вземемъ въ внимание, че и византийскитѣ писатели прѣзъ първитѣ децении отъ IX вѣкъ ясно различаватъ словѣнитѣ отъ българитѣ, то едва ли ще може да се допусне сѫществуванието на значително асимилирание на българския елементъ съ словѣнския, както нѣкои напослѣдъкъ

сѫ се исказали въ полза на такъва мисъль, и че ужъ на словѣнитѣ било отстѫпено пълно участие и влияние въ държавния строй, което застрашавало интереситѣ на боляритѣ отъ българско потекло, та послѣднитѣ сѫ се опълчили съ всички сили срѣщу распространението на християнството, което ужъ лишавало българскитѣ боляри отъ важното значение, което тѣ сѫ заемали въ държавата, като отдѣлно съсловие. На всичко туй може да се гледа като на чисто прѣдположение, неподкрѣпено съ никакъвъ доводъ, защото нѣма свѣдения, съ чиято помощь щѣхме може би да си разяснимъ тѣзи тъмни въпроси отъ миналото ни.

Освѣнъ туй въ Сулейманкйойския надписъ става дума и за размѣняванието на заробенитѣ християни, съ титли турмархи, спатарии и комити и пр. и то человѣкъ за человѣка. Този фактъ е интересенъ, че ни донася извѣстие за омѣкчаване вече на характера на българитѣ, които отъ византийскитѣ писатели тъй често се титулиратъ съ името варвари, жестоки, нечисти, груби и пр. Отъ тоя надписъ излиза, че писателитѣ отъ неприятелския лагеръ отъ злоба сѫ ругаели българитѣ, които вече размѣнявали робето, „психинъ анти психисъ“ почти тъй, както ставало размѣнение между по културнитѣ народи.

Около 820 год. се явява вече Омъртагъ, синътъ на Крума, като прѣдставитель на българското ханство. Въ многобройнитѣ каменни надписи отъ негово врѣме той се нарича „*канъ ивиги*, (*ὀ ἐκ Θεοῦ ἄρχων*) *Омортагъ*, или Омуртагъ канъ, или Омиртагъ. Нѣкои византийски писатели го именуватъ Мортагонъ и Омвритагъ. Измѣнението на гласния звукъ *о*, *у* и *и* доказва, че въ основата е лежалъ такъвъ звукъ, който съ иностранна азбука неможелъ да се означи точно На туй основание ний приехме тъмния звукъ, който се означава съ *ъ* и който заема срѣдно мѣсто между горнитѣ звукове. Думата êвêгю на кумански (тюркско наречие) означава „*славенъ*“, *великъ*“, затова и на думата *ивиги*, съхранена съ грѣцко писмо, нѣкои приписватъ сѫщого значение. Великия ханъ Омъртагъ, повиканъ на помощь отъ византийския императоръ Михаила II срѣщу пълководеца Тома, се явилъ като неговъ съюзникъ съ многочислена войска прѣдъ цариградскитѣ стѣни (823 г) Нъ императорътъ, исплашенъ отъ драговолното появяване на българския славенъ ханъ, да не би послѣдния да крие нѣкакви зли замисли про-

тивъ столицата, не се рѣшитъ да му отвори вратата. Тогазъ българския ханъ се расположилъ на лагеръ около Цариградъ и подиръ нѣколко дни разбилъ пълководеца Тома който се отправилъ срѣщу него. Съ богата плячка и пленници Омъртагъ се върналъ въ България неизвѣстно защо. Тази българска побѣда, нанесена на буотовникътъ Тома станала причина да се снеме понататъшната обсада на Цариградъ.

До като българитѣ съ Византия се намирали въ миръ, скоро подиръ тѣзи събития намираме нарушени мирнитѣ отношения между тѣхъ и франкитѣ къмъ северозападъ. Неподлежи на никакво съмнѣние, че прѣзъ туй врѣме българскитѣ владѣния сж се простирали далечъ на сѣверъ отъ Дунава. Още при Крума въ състава на българското ханство сж влизали днешнитѣ влашки земи, юго източно Маджарско съ Банатъ и Трансилвания. Така щото сѣверозападната граница на оттатъкъ дунавскитѣ български земи имаме основание да я търсимъ по рѣка Тиса; тя може би се завършва тамъ, кждѣто сж се простирали земитѣ на франкитѣ и моравцитѣ. Поводъ за да се почнатъ неприятелски дѣйствия съ франкитѣ сж дали словѣнскитѣ племена, бодричи, кучени и тимокци, които сж се отцѣпили отъ българитѣ и признали върховната власть на франкитѣ. Прѣпирни между българитѣ и франкитѣ се захванали относително пограничнитѣ мѣста Българитѣ настоятелно изисквали точното опрѣдѣление на границитѣ. Омъртагъ е испратилъ пратеници въ дворътъ на императора Людвика Благочестиви съ цѣль да (уредятъ пограничния споръ съ франкитѣ, нъ въпроса не е билъ завършенъ по миренъ пжтъ, защото по извѣстията на франкскитѣ хронисти българскитѣ войски малко подиръ туй прѣминали рѣката Драва, опустошили страната, изгонили управителитѣ и назначили свои началници върху подчиненитѣ словѣни въ цѣла Панония. Императоръ Людвикъ, като се научилъ за туй нахлувание на българитѣ, испратилъ синътъ си Людвика съ многочислена войска, който види се успѣлъ отчасти да изгони началницитѣ, нъ голѣма работа не извършилъ, тъй като прѣзъ слѣднитѣ години пакъ намирами български войски да нахлуватъ и ограбватъ градове, расположени оттатъкъ р. Драва. Българското владичество не траяло дълго въ оттатъшнитѣ земи. Нъ Срѣмъ въ жгълътъ между устията на Сава и Драва останалъ подъ властьта

на българитѣ до 1018 г.; сѫщо и источна Унгария до дохожданието на маджаритѣ.

Между туй не ни е съвършенно ясно докждѣ се проталали българскитѣ задунавски владѣния въ това врѣме по сѣвероисточната посока. Има основания, които ни даватъ право да твърдимъ, че по-голѣмата часть отъ молдавскитѣ земи, както и Бесарабия, която е била и старо жилище на българитѣ прѣди да се прѣмѣсти една часть отъ тѣхъ въ Мизия, сѫ се намирали вжтрѣ въ прѣдѣлитѣ на българското ханство. Отъ каменния надписъ, намѣренъ въ Провадия, се научаваме, че българитѣ прѣзъ управлението на славния ханъ Омъртага, сѫ прѣдприели походъ и къмъ рѣката Днѣпъръ, въ която се билъ удавилъ *конниятъ* Окорс . . отъ родътъ Чакагаръ, който, принадлежелъ на ханската военна дружина. Относително въпросътъ срѣщу кого е било отправено това военно прѣдприятие, мжчно може да се каже нѣщо опрѣдѣлено. Единъ даже се исказа, че походътъ билъ прѣдприетъ противъ маджаритѣ, които ужъ тогава сж били вече съсѣди къмъ Днѣпъръ съ балгаритѣ. Нъ той самъ признава, че „ние нѣмаме никакви извѣстия, които да ни говорятъ за нахлуванията на маджаритѣ къмъ сѣвероисточнитѣ граници на българитѣ". Обаче като веземемъ въ внимание извѣстията на византийскитѣ писатели, че словѣнскитѣ племена оттатъкъ Дунава още съ аваритѣ наедно сж безпокоили мизийскитѣ владѣния на Византия, която искала отъ аваритѣ свободенъ пропускъ на Дунава срѣщу тѣхъ и че нѣкои отъ словѣнскитѣ племена продължавали да живѣятъ още около р. Днѣпъръ и по южно, то прѣдпочитеме да мислимъ, че този походъ на българитѣ може да е билъ отправенъ именно срѣщу тѣхъ, ако и да не сж образували тѣ отдѣлна силна държава. За маджаритѣ съврѣменнитѣ писатели не говорятъ, че сж били настанени по тѣзи мѣстности. Само нѣкои отъ покжснитѣ споменуватъ за тѣхъ, когато вече маджаритѣ въ дѣйствителность се бѣхж появили тамъ. Масуди пише, че българитѣ нападали на хазаритѣ. Изобщо такива догадки сж лишени отъ научно значение.

Нъ, че подиръ нѣколко години българитѣ сж владѣели земитѣ далечъ къмъ Карпатскитѣ планини, не подлежи на никакво съмнѣние; само ни остава тъмно дали тѣзи мѣста не сж били покорени още отъ Кръма, който къмъ свойтѣ владѣния присъедини обширни аварски земи оттатъкъ Дунава.

Въ сжщитѣ франкски анали се разказва, какъ отъ източна Франкия било испроводено едно посланство въ България да моли хана, да не прѣнасятъ соль изъ България въ Велико-Моравия. А понеже на Балканския полуостровъ не е имало други солни мейдани, освѣнъ тѣзи при Ок а-Римникъ, които и сега сжществуватъ въ Влашко и тъй като чрѣзъ дакийскитѣ надписи е доказано че още римлянитѣ сж експлоатирали дакийскитѣ солни рудници и возили соль по р. Марошъ на западъ досжщь тъй както е ставало и по сетнѣ въ срѣднитѣ вѣкове и както е още днесь, то нѣма съмнѣние, че споменатото извѣстие потвърдява сжществуването на дакийска България. Това свѣдение има важность и въ економическо отношение, защото се научаваме, че България тогава се ползувала и отъ минерални богатства, които имали значение, както за държавнитѣ приходи тъй и за домашното стопанство на съсѣдитѣ та било испратено посолство въ ханския ни дворъ.

Любопитно извѣстие, което се отнася до вжтрѣшния животъ на българския дворъ ни донася и надписътъ върху червената сиенитна колона, зачувана въ черквата св. Четирдесеть мжченици въ Търново. Тамъ се расправя, че великия ханъ Омъртагъ е построилъ около Дунава нѣкакъвъ прѣславенъ домъ, и посрѣдата на тоя и стария си домъ (безъ съмнѣние при развалинитѣ на с. Абоба), той съзидалъ великолѣпна тумба (гробница), нъ останалъ да живѣе пакъ въ стария си палатъ. Възъ основа на това извѣстие отъ каменния надписъ нѣкои изслѣдователи допуснаха, че ужъ прѣзъ управлението на Омъртага е била прѣмѣстена старата българска столица къмъ Дунава по нѣкакви си ужъ политически съображения. Ний видохме, че и Крумъ ималъ и друга авлия (палатъ) на 60-70 километри навжтрѣ отъ тракийската граница, който палатъ билъ опустошенъ отъ византийския императоръ Никифора, при нахлуването на послѣдния въ България. Твърдѣ естествено е, че и Омъртагъ да е построилъ другъ частенъ палатъ нѣкждѣ на Дунава, нъ подобно извѣстие исключва всѣкакъвъ опитъ да твърдимъ, че той непрѣменно промѣнилъ столицата си, наслѣдена отъ своя баща чичо и дѣди, толкозъ повече, че и въ надписътъ изрично се казва, какво той осталалъ да живѣе въ стария си домъ. (Не е вѣрно, сжщо че Крумъ трѣбвало да се счита за родоначалникъ на нова българска династия, както единъ нашъ

писачъ се е изразилъ. По този въпросъ не съществуватъ абсолютно никакви данни; така щото на тази мисъль може да се гледа като на чиста измислица, която си остава за смѣтка на съчинителя ѝ).

Прѣзъ управлението на Омъртага се подкачило и гонение на християнитѣ въ България. То е било въведено отдавна въ България. За распространението на християнството въ Дардания и Мизия прѣзъ Адриановото царуване се намиратъ интересни свѣдения въ житието на св. Лавра и Флора; този паметникъ се намира въ Ватиканската библиотека на пергаменгенъ ръкописъ подъ № 1671. Житието не е издадено, та за това изслѣдователитѣ не сж имали до сега възможность да се ползуватъ отъ него. Прѣзъ това гонение исклани сж били множество християни, между които се намиралъ и одринския епископъ Мануилъ, който билъ плененъ отъ Крума, при привзиманието на гр. Одринъ и закаранъ въ България. Паметьта на тѣзи пострадали християни отъ българитѣ православната черква имъ отбѣлѣзала на 22 Януарий; по тази случка се съставили и пролози. Въ извѣстната пъкъ минелогия, написана по заповѣдь на византийския императоръ Василия Българоубиеца, ето буквално какво ни се съобщава по случай прѣслѣдванието на християнитѣ въ България.

„Подвигъ на св. Мануила, Георгия, Лъва и на закланитѣ съ тѣхъ наедно отъ безбожницитѣ българи . . .

„Въ царуванието на Лъва Арменинъ, Крумъ, вождътъ на „българитѣ, като се опжти съ много войска срѣщу Одринъ въ „Тракия, го привзѣ по военненъ законъ. Съ града заедно той „взе въ пленъ и светѣйшия епископъ Мануиля и испърво като „му отрѣза ржцѣтѣ отъ рамената, сетнѣ го прѣсполови съ „сабята и го исхвърли като лешъ на звѣроветѣ. Зарадъ грѣхътъ той биде ослѣпенъ, намразенъ отъ своя народъ и удушенъ съ вжжета.

„Като наслѣди властьта на българитѣ Цокъ най-безбожния, изведе всичкитѣ затворници християни, стратеги, презвитери, дякони и миряни (свѣтски лица) и ги застави да се „отрѣкатъ отъ християнството, защото българитѣ не бѣхж „християни. А тѣ като не склониха, едни обезглави, а други, „като истезава различно и безмилостно, ги изби“.

Въ това извѣстие. се казва. че Крумъ при привзиманието на Одринъ убилъ епископа Мануиля (види се, той продължавалъ да избива видни византийски пленници, за отмъщение срѣщу подлата постжпка. прѣдприета отъ византийския императоръ Лъва); а останалитѣ пленници били затворени въ България. Нъ Крумовия наслѣдникъ Цокъ, за когото казахме, че е билъ неговъ братъ (въ надписътъ не е съвършено ясно дали думата *братата* се отнася къмъ Цока), извѣлъ пленницитѣ отъ затвора и се опиталъ да ги принуди да се откажатъ отъ християнството. А понеже постоянството прѣодолѣло, въпрѣки прѣдприетитѣ мжчения, Цоко заповѣдалъ да ги избиятъ. Що се каже, че съставительтъ на туй съобщение съ религиозенъ характеръ различава избиване на християни отъ Крума, безъ да упражнилъ гонение, а просто отмъщение, отъ прѣслѣдване на християни при наслѣдникътъ му Цока, който съ мжчения искалъ да ги застави да се откажатъ отъ християнството. Тѣзи работи не сж ги различили нѣкои наши писатели, та за туй погрѣшно съобщаватъ, че още при Крума ужъ се започнало религиозно гонение противъ християнитѣ въ българското ханство.

Въ минологията на Василя Българоубиеца горѣнаведения текстъ е придруженъ и съ една черковна византийска живописъ. Картината прѣдставлява какъ трима български войници избиватъ дванадесеть души християни. Тя е повече важна за насъ, че въ нея е зачувана формата на костюмитѣ отъ нашитѣ стари български войници. Миниатюритѣ ни посочватъ още и на развитието материялната култура по туй врѣме въ България.

Облѣклото на оня войникъ, който се намира отъ лѣвата страна се състои отъ калпакъ, кожухъ съ тѣсни ржкави, черенъ ремъкъ отъ дебела кожа, украсенъ съ метолически жълти крхгли плочици и тѣсни панталони. Кожуха е закопчанъ на гърдитѣ; осемъ свѣтлосини закопчалки кичатъ гръдния кошъ, подобно на старитѣ руски костюми, безсъмнѣние заети отъ татаритѣ. По крайщата на кожуха, около шията и политѣ висятъ продълговатия отъ черна козина. Ремъкътъ е украшенъ съ жълти метолически плочици и на него е окаченъ ножъ въ ножница, огниво и кожена кесийка, въ която се намирало огнилото и най необходимитѣ принадлежности отъ ежедневния накитъ на българския войникъ въ мирно врѣме. Костюма се вижда ясно на

картината, която прѣдставлява копие отъ оригиналната, която се намира въ *Monasterio Crypte Forratae* недалечъ отъ гр. Римъ.

Надѣсно отъ описания образъ е изобразенъ пакъ български войникъ, облѣченъ въ закопчанъ кожухъ, който е украсенъ съ нашити цвѣтя; всѣко едно отъ тѣхъ е поставено въ вътрѣшностьта на концентрични кржгове, които до толкова сж голѣми, щото два само испълняватъ пространството отъ шията до половината. Ржкавитѣ тъй сжщо сж накичени съ кржгове, въ центъра на които се намиратъ цвѣтя. Тоя костюмъ е много вашаренъ и, като имаме прѣдъ видъ извѣстието на лексикографа Суида, който казва, какво българитѣ, като видѣли красивото аварско облѣкло, до толкова сж се влюбили въ него, че го приели за свое, то сме напълно убѣдени, че тоя орнаментиранъ костюмъ по чисто источенъ вкусъ е именно аварския, който подирѣ станалъ достояние на българитѣ. (По-кжси кожени горни облѣкла съ концентрически кржгове сж се приготовлявали прѣди нѣколко десетки години въ велешко и охридско, нъ сега е изчезналъ вече тоя обичай). Костюма пъкъ на третия образъ, който се намира по срѣдата на картината, е изработенъ съ нашити шестолистни цвѣтя. И тримата български войници държатъ въ ржцѣтѣ издигнати голи мечове; тѣ избиватъ дванадесеть души видни християни. Костюмитѣ въ тази картина, рѣзско се различаватъ отъ ония въ миниатюритѣ на Ватиканския словѣнски ржкописъ на Манасиевата лѣтописъ (1340—60 г.). Тѣлохранительтъ, който стои на почетна стража прѣдъ Самуиловото тѣло, сложено на смъртния одъръ, е облѣченъ въ тѣсня желѣзна броня. Обаче мжчно може да се викне дали горнитѣ миниатюри сж били приготвени веднага подиръ събитието, т. е. избиванието на християнитѣ, или пъкъ прѣзъ 967—1025 г. Даже и да приемемъ, че картината е била изработена къмъ края на X или прѣзъ първитѣ години отъ XI вѣкъ, все пакъ можемъ да расчитваме на точность, прѣдъ видъ обстоятелството, че тогавашнитѣ византийски живописци, вслѣдствие блискитѣ сношения съ българитѣ, както и честитѣ непрѣкъснати войни помежду тѣхъ, сж могли да иматъ прѣдъ очи облѣклата на неприятелскитѣ войници, които се намирали въ достатъчно количество плепени въ Цариградъ. При туй като земемъ въ съображение, че измѣнението на облѣклото между всѣки народъ се движи бавно, а особенно пъкъ тогава, когато

още между българитѣ материалната култура не цъвтѣла, то можемъ съ положителность да твърдимъ, че тукъ имаме работа съ сѫщинскитѣ костюми на Кръмовитѣ и Омъртагови войници. Писательтъ Ибрахимъ-ибнъ Якубъ, който срѣщналъ български пратеници въ крѣпостьта Мерзебургъ при Отона I пише: „Тѣ носѣха тѣсни облѣкла и се опасваха съ дълги пояси, на които имаше окачени. копчета отъ злато и сребро“. Широкитѣ гащи (шалвари), за които става дума въ въпроситѣ отъ Бориса до папата, трѣбва да сѫ служили като облѣкло на народа. Въ 1326 г. значи, нѣколко вѣкове по-късно, писательтъ Никифоръ Григора видѣлъ при Струмица български стражари, облѣчени въ черно кожено и вълнено облѣкло, въорѫжени съ копия и сѣкири. Селското облѣкло въ Западна България има въ нѣкои отношения и до днесь сходство съ горѣописанитѣ кожуси, колани и панталони.

Между туй не ни е извѣстно нищо за отношенията на българитѣ по югозападно направление т. е. къмъ земитѣ на македонскитѣ словѣни. Византийскитѣ писатели слѣдъ Кръмовитѣ поражения прѣставатъ да говорятъ за тѣхъ; така щото може да се допусне, че нѣкои земи отъ струмскитѣ словѣни още отъ тогава трѣбва да сѫ се присъединили къмъ българското ханство. Живъ споменъ отъ сблъскванията на българитѣ съ франкитѣ се запазилъ и въ единъ камененъ надписъ отъ българската епоха. Въ него се казва, че Онегабъ (тарканътъ) билъ удавенъ въ рѣката Тиса, безъ съмнѣние туй трѣба да е станало прѣзъ походитѣ, които сѫ се водили срѣщу франкитѣ заради областьта по Драва и Тиса.

Като наслѣдникъ на Омъртага, който е управлявалъ може би до 831—2 г., се явява по каменнитѣ надписи Маламиръ. Въ житието на св. 15 Тивериополски Мѫченици, авторството на което несправедливо се приписва на охридския архиепископъ Теофилакта, четемъ: „ Като умрѣлъ Омъртагъ, оставилъ трима синове. Името на най-голѣмия отъ тѣхъ било Енравота, (който се наричалъ и Воинъ) на втория Звиница, а на третий Маломиръ; на послѣдния се паднала властьта на баща имъ. Никой византийски хронистъ незнае името на хана Маламира. Глухото прѣмълчаване на византийскитѣ лѣтописци е едно доказателството за продължението на мирнитѣ отношения между българитѣ и Византия. Също и съ франкитѣ отношенията сѫ били добри. Аналистътъ Saxo (XI

нікъ) извѣстява, че прѣзъ 832 година български пратеници сж ходили съ подаръци въ дворътъ на императора Людвика Благочестиви. Може би тогава тѣ сж извѣстявали Маламировото възшествие на ханския прѣстолъ. Относително въпросътъ защо Енравота, най-стария синъ на Омъртага, е билъ лишенъ отъ прѣстолонаслѣдието, единъ нашъ писачъ възъ основа на неправилно разбиране извѣстията, създалъ цѣла басня за вжтрѣшнитѣ работи на държавата. Така той пише: „Естествено е, че главната задача на болѣритѣ е била да отстранятъ всѣка възможность за закрѣпата на християнството въ България и за проникването му въ княжеския родъ. Но тѣхнитѣ старания не достигнжли цѣльта си. Най-голѣмиятъ синъ на Омъртага, Енравота още при живота на баща си, почналъ да исказва наклонность къмъ християнската вѣра, вѣроятно, подъ влиянието на Крумовия плѣнникъ Кинама, който се е ползувалъ, както е извѣстно, отъ разположението на Омъртага и другитѣ боляри. Разбира се болѣритѣ не сж могли да бждятъ, доволни отъ направлението на Енравота и може би, още когато е билъ живъ Омъртагъ сж принудили послѣдния да го лиши отъ наслѣдство и да назначи за свой приемникъ най-малкия си синъ Маломира, когото боляритѣ не се забавили да хванжтъ въ ржцѣ и да го направжтъ свое орждие". Горѣнаведеното разсжждение е исказано на основание извѣстието въ житието на св. 15 Тивер. Мжченици, дѣто се казва, че пленникътъ Кинамъ успѣлъ да покръсти най-голѣмия синъ на ханътъ Омъртага. Обаче нашия авторъ не звелъ въ внимание, че Кинамъ запозналъ Енравота съ християнството и го покръстилъ слѣдъ Миламировото въскачване на прѣстола; тъй че нѣмало причина Енравота да изгуби прѣстола заради нѣкакво ужъ съчувствие къмъ християнството. Киманъ е билъ затворенъ въ тъмница до смъртьта на Омъртага и прѣзъ първото врѣме отъ Маломировото управление, та не е можалъ да запознае съ християнството Енравота до въскачването на Маломира. Енравота, споредъ житието поисквалъ Кинама отъ брата си Маломира слѣдъ смъртьта на Омъртага, когато Маломиръ вече заемалъ ханския прѣстолъ. Послѣдния извадилъ отъ тъмницата Кинама, и го испратилъ на брата си. Кинамъ попитанъ отъ Енравота, защо е прѣтърпѣлъ такива мжчения, отговорилъ, заради вѣрата въ

Христа, която е висшето благо за единъ християнинъ. „Поради това Енравота, сѣкашъ ли раненъ въ сърдцето съ сладкото копие на любовьта къмъ най-сладкия Исуса, въсприелъ думитѣ на най-мѫдрия Кинама като храна и пламналъ отъ стрѣмление къмъ Христовата вѣра“. Що се касае до прѣстолонаслѣдието въ България прѣзъ ханството, ний не можемъ да се съгласимъ съ твърдението на мнозина, че сѫществувалъ законъ за избиране само на *първородния*. Напротивъ, има основания да се вѣрва, че и между българитѣ билъ въ сила обичаи, посетнѣ законъ, подобенъ на старословѣнския, щото при изборътъ на вождъ да не се прѣнебрѣгватъ способнитѣ членове отъ родътъ, който държелъ властьта. При това извѣстията въ житието на св. 15 Мѫченици придобиватъ значение и за начинътъ на распространението християнството въ ханството ни. Нѣкои извѣстия отъ житието сѫ потвърдени съ такива, почерпнати отъ първа рѫка източникъ, именно каменния надписъ отъ врѣмето на Симеона.

Християнството въ България можемъ да отнесемъ къмъ културнитѣ заимствувания отъ Византия. То е могло да намѣри достѫпъ първо между боляритѣ, а подиръ почнало да прониква и помежду масата. Начинътъ на живѣнието на българската аристокрация и сношенията и съ Византия сѫ ги подготвали къмъ него. Най-виднитѣ християнски пленници, слѣдъ раздѣлението имъ, сѫ служили като плячка за боляритѣ, на които и сѫ имали възможность да влияятъ. Мѫчнодопустима е мисъльта, че на българската аристокрация или пъкъ на строго дисциплинираната военна класа, могло е да влияе поробеното ней словѣнско население. Както всѣка културна вещь, която идела отъ Византия, е била въ състояние да съблазни българската висша класа, тъй и християнството прониквало първо меджу тѣхъ. Пленникътъ Кинамъ, който бѣ кръстилъ братътъ на Миламира, билъ поканенъ отъ Омъртага на гостба заедно съ други боляри. Епископъ Мануилъ, за когото погорѣ стана дума, че билъ веднага убитъ още отъ Кръма, споредъ извѣстието на К. Багрянородний, му се удало да покръсти много българи, а не словѣни. „Тукъ (въ Задунавска България казва писателя) въ пленъ като пазеше непоколебимо християнската си вѣра, този чуденъ архиерей и народътъ, който бѣше съ него, обърнали мнозина отъ българитѣ въ истинната христова вѣра и на всѣкждѣ пръскали сѣмената на християнското учение“.

Освѣнъ споменатото, както и строгото гонение на християнитѣ, друго особенно важно събитие незнаемъ да се е случило прѣзъ управлението на хана Маламира. Нъ каменнитѣ надписи отъ врѣмето на Омъртага заедно съ ония отъ Маламира ни даватъ цѣнни свѣдения, за вжтрѣшната уредба на ханството. Въ единъ отъ тѣхъ се казва че *кав-канътъ* Избулъ построилъ нѣкакъвъ водопроводъ или чешма (анавритонъ) и го подарилъ на хана Маламира, който далъ много пжти на българитѣ безъ съмнѣние на населението отъ българско потекло, да ядатъ и пиятъ, а на *болярumѣ* и *багаинитѣ* голѣми подаръци. Името на кавкана Избула, който билъ виновникъ за построяването на чешмата, заедно съ онова на хана Маламира, се записало върху тая каменна колонка и сжщеврѣменно сж исказани иститѣ благопожелания каквито и за ханътъ, т. е, двамата да се удостоятъ да живѣятъ по сто години. Въ този надписъ важно е, освѣнъ постройката, извѣстието за болярumѣ и багаинитѣ. Болярumѣ сж прѣдставлявали българската аристокрация. Отъ разказа на Борисовитѣ пратеници до папата, се научаваме че болярumѣ сж се наричали *primates*; тѣ сж се дѣлили на велики (*maiores* — мегали у Багрянородни) и на срѣдни, т. е. по-долони (*mediocres*). Имало и долна класа *minores*, която съотвѣтствува на простия народъ. Шестьтѣ *велики* боляри, може би сж били прѣдставители на отдѣлнитѣ племена, които влѣзли въ състава на ханството. Тѣ сж заемали слѣдъ ханътъ висшата власть въ държавата. Въ Ватиканскитѣ миниатюри при важнитѣ държавни събития личатъ шестьтѣ велики боляри. Слѣдъ тѣхъ дохождали вжтрѣшнитѣ боляри и подиръ вънкашнитѣ, т. е. боляри които живѣели при дворътъ и боляри, пръснати вжтрѣ изъ ханството, които заемали и различни военни и административни длъжности. Нъ, както казахме, въ надписитѣ се срѣщатъ и багаини. Едни отъ ученитѣ сж наклонни да видятъ въ туй название по-долно съсловие отъ самитѣ боляри; а други като посочватъ на турското происхождение на тази дума, отъ коренътъ *bagh*, считатъ я за нѣкаква титла или прозвище съ значение на пълководецъ или войникъ. Думата *багаинъ* въ надписитѣ се срѣща сама, нъ често е придружена съ *боготоръ* или *багатуръ*. Тази постѣдната се приема, че е отъ турско происхождение и въ повечето турски наречия звучи *batur* (маджарски *bátor*), а на монголски се запазила старата ѝ форма *baghatúr*, съ значение на херой, юнакъ надъ юнака,

отъ гдѣто се обяснява сжщо и руската дума *богатырь*, заета отъ татаритѣ. И тъй двѣтѣ думи взети наедно богатуръ, багаинъ споредъ едни учени би трѣбвало да се прѣведатъ херой пълководецъ, юнакъ надъ юнака войникъ, или пъкъ по мнѣнието на други херой отъ по долното съсловие. Въ дадения случай мжчно може да се каже сега за сега, кое отъ двѣтѣ заслужава повече довѣрие. Има нужда да се очакватъ други открития.

Подиръ великия ханъ, като висшъ държавенъ сьновникъ дохождалъ *тарканътъ*. Въ каменнитѣ надписи се срѣщать Охсупъ жупанъ тарканъ, а може би и Онегабъ тарканъ (въ надписа титлата не може да се прочете ясно), а прѣзъ християнската епоха имало Теодоръ олгу-тарканъ, въ каменния надписъ отъ врѣмето на Симеона 904 г., а у Констан. Багрянородни намираме и вулиа-тарканъ синътъ на великия ханъ; у продължателя на Теофана калу-тарканъ. Тарканътъ билъ военноадминистративенъ сьновникъ. Относително олгу-тарканъ казахме, че е билъ тарканъ на â ıгâ-та, старото укрѣпено жилище на българитѣ задъ Дунава. Нъ имаме и жупанъ-тарканъ, т. е. тарканъ или управитель-замѣстникъ на великия канъ върху нѣкоя жупа. Въ какъвъ смисъль сж употрѣбени прѣдставкитѣ калу и булия, мжчно може да се каже. Търканитѣ прѣдвождали и войски въ походитѣ. Къмъ висшитѣ държавни чиновници се отнасялъ и *Кампа-канътъ*; незнаемъ каква е била неговата длъжность. Управителя на бѣлградската крѣпость се наричалъ Борита-канъ; жизнеописателятъ на Климента го сравнява съ хипостратегъ, т. е. подвоеначалникъ. Аналогични собствени имена ни прѣдали грцкитѣ писатели още двѣ: Енработа и Добета; може би и тѣ сж носили титлата канъ, толкозъ повече, че Енработа е билъ братъ на великия канъ. Въ такъвъ случай канската титла трѣбва да е стоела погорѣ отъ тарканската. У К. Багрянородни намираме, че синоветѣ на великия *канъ* съ се титулирали канарги-канъ или поправено *канарти-канъ* и булиасъ-тарканъ. Добета е билъ управитель на обширни земи между македонскитѣ словѣни, т. е. на Кутмичивица. Изглежда като чели синоветѣ на великия канъ сж носили титлитѣ *канъ* и *тарканъ*. Подирѣ иде титлата комитъ. Въ каменния надписъ отъ Симеоново врѣме намирамеи *comes* или комитъ Дрѣстъръ, управитель на Струмската область. Длъжностьта на комита е третата военно-админастративна, защото въ надписътъ иде подиръ тарканската. Комитъ се споменува и прѣзъ Маламировото врѣме.

тъ е билъ натоваренъ съ войска да спрѣ избѣгванието на
итѣ прѣселенци задъ р. Дунавъ, когато тѣ се опитали да
въ Византия подъ началството на Кордила, тѣхенъ стра-
Другъ комитъ се споменува прѣзъ Борисовото врѣме
лностьта на Прѣспа и Охридъ. Въ Дѣволъ сѫ се нами-
ѣхнитѣ великолѣпни домове, които били отстѫпени на
та (*ту генус тон комитон онтас*). Покъсно тамъ е
ь комитътъ Шишманъ прѣзъ Петровото царувание и той
ь родоначалникъ на българската династия на държавата,
вана въ центъра на южно словѣнскитѣ земи; синоветѣ
ателитѣ наричатъ *комитопули*. Ако сѫдимъ по съоб-
о на Хинкмара, излиза, че цѣлата българска държава
рисово врѣме се раздѣляла на десетъ комитати (*intra
comitatus*). Болярите отъ българско потекло заемали
кия военно-административенъ постъ, навѣрно съ съгла-
на ханътъ. Запазенитѣ до сега названия на такива
, които сѫ дѣйствували вѫтрѣ въ земитѣ на словѣнитѣ,
ь чисто български; така щото ний не можемъ да се съгласимъ
мътъ, че отдѣлнитѣ князе на словѣнскитѣ племена, които
нали подъ българската власть, сѫ запазили господството
племената си. Върховната власть минала тогазъ въ рѫцѣтѣ
рителитѣ. Прѣзъ Борисовото управление Таридинъ е
що такъвъ комитъ отъ българско происхождение въ
ииката область. Ехачъ е билъ тоже български боля-
туй врѣме, чието потекло не звучи да е било словѣн-
нагъ, виденъ болярииъ отъ българсво происхождение,
авалъ въ срѣдата на Албания прѣзъ Самуиловото
покъсно; сѫщо и Дракшанъ не може да се отнесе
ѣнскитѣ имена, както и Кракра и пр. Между туй
офесоръ В. Златарски напослѣдъкъ дохожда до заклю-
е въ тия *десетъ комитата* трѣбва да видимъ десетъ
степени, на които споредъ длъжноститѣ се е раз-
ѫтъ на българския князь, въ който сѫ могли да
само членове на висшето привилегировано съсловие“.
ѣ продължава сѫщия: „Какъ се разпрѣдѣляли длъж-
тия десеть чина или степени, трудно е да се опрѣ-
а такива длъжности сѫ извѣстни слѣднитѣ: кав-
съ съотвѣтнитѣ къмъ него приставки калу, олгу,
копанъ, багатуръ и може би тукъ ще трѣба да

се отнесатъ авитуръ и кулувросъ“. Както вижда читателятъ, тукъ се забѣлѣзва сѫществена разлика между изложеното отъ насъ по отношението комитатитѣ и туй отъ професора В. Златарски, съ което ний и неможемъ да се съгласимъ, слѣдъ като по-горѣ имахме случай да посочимъ на нѣкои слѣди отъ военно-административното дѣление на старото ни ханство. Даже исказахме мнѣние въ нѣкои случаи доста опрѣдѣлено и относително прѣдставкитѣ. При туй нека прибавимъ тукъ, че ний неможемъ да считаме богатира за длъжность, защото въ камения надписъ отъ Шуменъ стои: *Джепа богатиръ боляринъ кулубъръ*. Боляринътъ Джепа неможатъ да има едноврѣменно двѣ длъжности, т. е. богатирската и кулубърската. Тукъ трѣбва да приемемъ, че титлата богатиръ е била само почетна. Подиръ става дума за *кавканата*; той изглежда като че ли е билъ исключително воененъ сановникъ. И кав-канитѣ сѫ били прѣдводители на войски. Въ езическата епоха имаме Избулъ кав-канъ, а прѣзъ християнската — Дометиянъ кав-канъ. Кав-канътъ заемалъ висша власть въ държавата; той билъ велможа и съвѣтникъ на великия канъ — анир династис ке симпаредрос. — Освѣнъ туй намираме и титла *миникана*, той е билъ първиятъ отъ конаритѣ (хипокомос) срѣща се и формата *имникъ* у К. Багрянородни. Други титли сѫ: *копанъ абитура* и *кулубъра*. Въ надписитѣ намираме Окоръс ... копанъ и Джепа богатуръ болярииъ кулубъръ. Що се отнася до *кулубъръ* или *колубаръ* ученитѣ мислятъ, че е изразявала титла или мѣсто въ войската; сравняватъ я съ турската *qolaghuz*, отгдѣто една северно-турска диалектична форма *qolabur*, *qolobur*, която означава пѫтепоказатель, съ прѣминаване на *gh* въ *b* и на *z* въ *r*. При това въ надписитѣ се срѣщатъ още думитѣ „трептос. антропос“ (храненъ человѣкъ). Едни отъ ученитѣ додоха до заключение, че тѣ иматъ значение на *Gefolgsleute*, т. е., че сѫ принадлежали къмъ свитата на хана; други пъкъ твърдятъ, че лицата, чиито имена се споменуватъ въ занимающитѣ ни надгробни паметници, сѫ принадлежали къмъ военната аристокрация на българския ханъ и сѫ били негови комити и въ самото врѣме насели. А третъ пъкъ твърди че тоя изразъ ималъ значение на „прѣданъ човѣкъ“ „вѣренъ служитель“. Нъ като вземемъ въ съображение тогавашната българска политическа наредба, въ която е билъ проникнатъ принципътъ на дружинния строй сме наклонни да приемемъ, че въ израженнето, „храненъ

човѣкъ“ се съдържа указание на това, какво лицата, на които се прилагала фразата „трептос антропос“, сѫ принадлежали на военната дружина, която се намирала подъ прямия надзоръ на хана ѐвѐгю, отъ когото получавала и материалната си подържка. Въ византийския дворъ е имало сѫщо подобна дружина *bucellarii*, която получавала отъ него хлѣбътъ (*и тон артон тинос естионтес*). У старитѣ руски князе сѫществувалъ обичай, че съ княза наедно въ дворътъ му сѫ живѣли четиристотинь най-храбри, най-надежни людие отъ неговата свита, които били готови да умрятъ съ него или да се пожертвуватъ за неговия животь. А че българскитѣ велики ханове сѫ имали подобна свита отъ дружината си, едва ли трѣбва да подлежи на съмнѣние. Патриарха Никифоръ ни съобщава, че когато хунския, кириос — тукъ се подразбира българския господаръ Орканъ — влѣзълъ въ Цариградъ съ своитѣ (архонти) боляри и приелъ християнството, ималъ съ себе си и дорифори. Такива копиеносци се виждатъ и въ Ватиканскитѣ миниятюри. Крумъ въ тѣзи миниатюри е обиколенъ отъ дорифоритѣ си, които принадлежали къмъ свитата му.

Освѣнъ туй въ нѣкои отъ старобългарскитѣ надгробни надписи най-накрая се отбѣлѣзва и родътъ (го генос авту) на починалия, комуто ханътъ издигналъ паметникъ, безсъмнѣние за това, че той се отличилъ въ войнитѣ срѣщу неприятеля. Такива родове извѣстни ни сѫ слѣднитѣ: *Кариг иръ*, *Кубиаръ*, *Чакигаръ*, *Ер (агаръ?)*, а на другъ единъ родъ се е запазила само частицата *дуаръ*. За родоветѣ пъкъ, които сѫ заели ханския прѣстолъ, отъ именика на българскитѣ господари знаемъ: *Доуло*, Вокилъ или Укилъ и Угаинъ. Отъ незапаметни врѣмена не само българитѣ, нъ и тѣхнитѣ сродници, сѫ се дѣлили на родове. Византийскитѣ писатели ни извѣстяватъ, че хунитѣ и другитѣ варварски народи, когато сѫ обитавали още централна Азия при Хималаитѣ, се подраздѣляли на родове (гени или генее). Агатия съобщава, че отъ тѣхъ много родове или племена, сѫ прѣминали подиръ въ Европа. За раздѣлението на българитѣ на родове срѣщатъ се извѣстия отъ VI вѣкъ; указанието на двѣтѣ орди утургурски и кутургурски се отнася къмъ българитѣ. Въ Кубратовото врѣме българитѣ се раздѣляли на племена съставени отъ родове. Исперихъ прѣминалъ въ Мизия съ множество такива гени, споменъ за които срѣщаме въ

каменнитѣ надписи. На родове се раздѣляли и тѣхнитѣ сродници, именно: аваритѣ, печенегитѣ, маджаритѣ, хазаритѣ и пр. Всѣки родъ съ заетитѣ отъ него земи се намиралъ подъ управлението на родоначалника. Константинъ Багрянородни казва, че цѣлата печенежка държава се дѣляла на осъмъ области и въ всѣка область билъ поселенъ единъ родъ или племе. Прѣдставителитѣ на племето или архонтитѣ, както ги нарича Багрянородни, се намирали въ нѣкакъвъ видъ подчиненость спрямо главния вождъ, който у аваритѣ, хазаритѣ и пр. се наричалъ каганъ, а у българитѣ се титулиралъ съ съкратената форма канъ, както и у нѣкои други туркски народи. Помноголюднитѣ родове образували племе, което било длъжно да прѣдставлява извѣстно количество войници, които съставлявали племенна орда или дружина; тя заедно съ прѣдводителя ѝ трѣбвало да се подчинява на върховния вождъ или на хана на всичкитѣ дружини или орди. Писателитѣ, както е извѣстно, споменуватъ за раздѣлението на българитѣ на такива орди. Слѣдователно дружинния принципъ на българитѣ може да се каже, че е съществувалъ, когато още тѣ сж живѣли въ Азия; то е било тѣхно учрѣждение наслѣдствено, което тѣ не сж го заели отъ готитѣ или отъ друго нѣкое германско племе, както се исказа напослѣдъкъ г-нъ Т. Успенски, нъ сж го наслѣдили отъ своитѣ прѣдѣди у които това политическо устройство е било свойственно и обичайно (патрион ко итисменон). Не знаемъ за какво г-нъ В. Златарски пише, че „дружинното начало у българитѣ прѣди поселението имъ на Балканския полуостровъ се намира още въ областьта на прѣдположението“. Ний не можемъ да се съгласимъ съ горнитѣ думи, тъй като въ дохристиянската България срѣщаме слѣди отъ дружинния принципъ. Между другото нека си припомнимъ още и слѣдния характеристиченъ случай. Византийскитѣ плѣнници задъ Дунава, бѣха оставени отъ българитѣ, послѣдователи на своя старъ държавенъ принципъ, подъ управлението на своя стратилатъ Кордила, войнски началникъ, който се намиралъ въ извѣстна подчиненость спрямо българския великъ ханъ. Прѣди два вѣка отъ тази случка сжщо и аваритѣ оставили плѣненитѣ византийци да се управляватъ отъ Кубера. Разликата е тукъ тази, че българитѣ назначили началникъ отъ византийско произхождение, лице къмъ което имали пълно довѣрие, а аваритѣ имъ наложили свой началникъ.

Слѣдъ Маламира, който не е управлявалъ много години, намираме на ханския прѣстолъ спор дъ К. Багрянородни Прѣсияма. Въ житието на св. 15 Мжченици казва се, че слѣдъ Маломира „управлението на българитѣ поелъ синътъ на Звиница, неговиятъ (Маломировъ) братенецъ“. Отъ критиката още не е окончателно установено, кой трѣбва да се разбира подъ думитѣ *„синътъ на Звиница“*, Пресиямъ ли или Богорисъ. Императора писатель К. Багрянородни разказва, че прѣзъ управлението на Властимира, българския господаръ Пресиямъ подкачилъ война срѣщу сърбитѣ съ намѣрение да ги подчини; нъ той, слѣдъ като водилъ тригодишна война съ тѣхъ, не само нищо не постигналъ ами даже изгубилъ множество войска. Камененъ надписъ отъ врѣмето на Прѣсияма до сега не е откритъ. Други нѣкакви събития прѣзъ неговото управление не знаемъ да се случили Къмъ туй врѣме можемъ да отнесемъ и слѣднитѣ интересни свѣдения отъ арапина Аль-Масуди за българското хайство прѣзъ езическата епоха и то отъ IX вѣкъ. „Борджанитѣ (българитѣ), казва Масуди, произхождатъ отъ колѣното на Юнона, синъ Яфетовъ; тѣхната область е велика и обширна, тѣ нападатъ на гърцитѣ и словѣнитѣ и хазаритѣ и турцитѣ, нъ най силни нападения вършатъ срѣщу гърцитѣ. Отъ Цариградъ въ земята на борджанитѣ има 15 дена пжть, а самата тѣхна страна се простира на длъжъ 20 дни пжть и 30 въ ширина. Земята на борджанитѣ е обградена съ търненъ плетъ, на който се намиратъ отверстия, подобни на дървени прозорци. (По извѣстията на визант. пис., когато Крумъ обсаждалъ Цариградъ, заобиколилъ своя лагеръ съ плетъ). Селата не сж обградени съ такъвъ плеть Борджанитѣ сж маги (езичници) и нѣматъ свещенъ законъ (книги); тѣхнитѣ коне, които употрѣбляватъ на война, всѣкога пасятъ свободни по лжговетѣ и никой не смѣе да яха на тѣхъ въ не военно врѣме; ако уловятъ човѣкъ който въ мирно врѣме възсѣдналъ на военненъ конь, него прѣдаватъ на смърть. Когато тѣ излизатъ на война, се строятъ на редове. Стрѣлцитѣ образуватъ пръвитѣ редове, задъ тѣхъ вървятъ женитѣ и дѣцата. Борджанитѣ нѣматъ, нито златни, нито сребърни монети; всичкитѣ тѣхни покупки и сватби се плащатъ съ крави и овце. Когато между тѣхъ и гърцитѣ сжществува миръ, борджанитѣ донасятъ въ Цариградъ на гърцитѣ дѣвици и момчета отъ словѣнски

или гръцки родъ. Сетнѣ, между тѣхъ сѫществува обичай, че ако робъ по нѣкакъвъ начинъ е сбъркалъ или се обвинилъ и неговия господарь иска да го бие, то робътъ пада прѣдъ него на земята безъ всѣкакво принуждение отъ кого и да е и господаря го бие, колкото му иска душа. Ако робътъ стане прѣди да е получилъ позволение, той губи живота си. Още сѫществува у тѣхъ обичай, че при наслѣдствата тѣ даватъ повече на женскитѣ отъ колкото на мѫжкитѣ". Арапинътъ Аль-Масуди е посѣтилъ Цариградъ прѣзъ първата половина на X вѣкъ, а умрѣлъ въ 956 г. Нѣкои отъ извѣстията му се схождатъ съ такива, черпени отъ най-достовѣрни източници. Напримѣръ, въ запитванията до папата намираме и слѣдното: Може ли, както по прѣдишния обичай, да се дава на нашитѣ жени зестра въ злато, сребро, волове, коне и пр. Много е важно извѣстието на Масуди за сѫществуванието на постоянни военни коне, които сѫ се отгледвали и пазили грижливо отъ българитѣ, на които силата се намира въ конница. И другъ арапски писатель казва, че българитѣ яздили прѣвъзходно на коне т. е, че конницата съставлявала мощния имъ воененъ апаратъ.

По свидѣтелството на К. Багрянородни Богорисъ, синътъ на Пресияма наслѣдилъ българския прѣстолъ. Отъ фулдската пъкъ лѣтописъ се научаваме, че прѣзъ 845 год. въ Падерборнъ дошли при Людвикъ Германски български пратеници. Прѣдполага се, че тѣ извѣстили тогазъ на франкския императоръ въскачванието на прѣстола, може би на Богориса. До покръстванието си Борисъ е билъ занятъ съ войни съ всичкитѣ си съсѣди. Първата му грижа е била да отмъсти на сърбитѣ за поражението, нанесено на баща му Пресияма. Многочислени български войски подъ прѣдводителството на Бориса заедно съ синътъ му Валдимера, потеглили къмъ Сърбия. Нъ въ горичтитѣ и мѫчнопроходими мѣста българската конница малко е могла да дѣйствува, поради което българитѣ били разбити и даже Валдимеръ заедно съ дванадесетъ *велики боляри*, попадналъ въ пленъ. Борисъ наскърбенъ заради тази несполука, билъ заставенъ да сключи миръ съ Мунтимира и братята му. При оттеглюванието си отъ Сърбия Борисъ поискалъ отъ сербския вождъ да му испрати двамата синове, Борена и Стефана, да го съпроводятъ до българската граница, за да не би да попадне изъ горичтитѣ тѣснини въ нѣкаква засада. Тѣ го до-

вели приятелски до Раса (сега Нови-пазарь), кждѣто се простирала границата на ханството. Борисъ далъ подаръци на сърбитѣ, а тѣ му дали двама роби, два сокола, двѣ видри или или кучета и деведесетъ кожи (каплами). които българитѣ считали като данъкъ отъ Сърбия. Така сжщо безуспѣшно се свършили и тогавашнитѣ българскитѣ прѣпирни съ хърватитѣ. Нъ по югозападна посока българитѣ имали голѣми успѣхи; защото прѣзъ езическото врѣме отъ Борисовото управление намираме присъединени голѣма часть отъ земитѣ на македонскитѣ словѣни. Императоръ Теофилъ (829-842) още поселилъ въ селунското поле турскитѣ Вардариоти; види се, тѣ трѣбвало да служатъ за погранична стража и сжщеврѣменно за защита на Солунъ. Къмъ срѣдата на IX вѣкъ истичалъ и срокътъ на тридесеть-годишния миръ, сключенъ съ Византия. По туй врѣме трѣбва да се е извършилъ и походътъ на Бориса срѣщу Солунъ, за който ни разказва Георги Монахъ и който съставлява епизодъ отъ историята за распространението на България въ *кнежението словѣнско*. Златарски извѣстието за туй събитие исхвърля безпощадно, ако и да се знае, че тогава югозападната часть отъ Балканския полуостровъ вече вливала въ състава на българското ханство. При туй византийскитѣ писатели тогава заговарятъ и за български нахлувания въ Тракия, и то тъкмо когато Византия се управлявала отъ Теодора, като опекунъ на малолѣтния Михаилъ, синъ на Теофила. Тѣ съ гордость отбѣлѣзватъ въ хроникитѣ думитѣ на тази мждра императрица, отправени къмъ Бориса, че „ако побѣдишъ жена, нѣма никаква гордость за побѣдата; нъ, ако бждешъ побѣденъ, на всички ще бжде смѣшно поражението ти“, като побѣденъ отъ жена.

По туй врѣме Борисъ се примирилъ съ Византия, нъ военни дѣйствия той подкачилъ противъ франкитѣ. Въ 853 г. моравския словѣнски князь Ростиславъ съ цѣнни подаръци склонилъ българитѣ да стжпятъ въ съюзъ съ него. Ростиславъ, слѣдъ непрѣкъснати войни съ нѣмцитѣ, подигналъ Велика Моравия (сегаш. Моравия и Словакия) на висока степень могжщество. Многобройна българска войска начело съ Бориса се расположила въ земитѣ на Бавария и причинила голѣми опустошения на франкитѣ. Нъ, когато българскитѣ отряди се пръснали да ограбватъ съсѣднитѣ поселения, Людвикъ Нѣмски успѣлъ да обсади българския лагеръ, укрѣпенъ съ обознитѣ кола. и подкачилъ

кръвопролитно сражение. Борисъ съ незначителни сили, слѣдъ упорита защита билъ заставенъ да отстжпи лагера си на неприятеля и подирѣ да свърже миръ съ нѣмцитѣ. Тъй че съюзътъ съ моравскитѣ словѣни не траялъ дълго; защото по-сетнѣ, когато синътъ на Людвика, Карломанъ, съ помощьта на Ростислава бѣше се повдитналъ срѣщу баща си, българитѣ помагали вече на Людовика, който подиръ усмиряванието на Карломана, заключилъ съ Бориса съюзенъ договоръ противъ Ростислава въ Тулна на Дунава (863 г.). Този съюзъ се продължилъ до края на IX вѣкъ. Тогава види се, било испратено въ България онова нѣмско посолство, за да моли Бориса да не се продава на моравцитѣ соль, която се експлоатирала въ българскитѣ владѣния при Окна-Римникъ не далечъ отъ Карпатитѣ.

Между туй сѣвероисточнитѣ граници на ханството ни, които се протакали до Днѣпъръ, а може би и до Днѣстъръ, почватъ да се застрашаватъ отъ токо що появившитѣ се маджарски орди. Обаче къмъ западъ и юго-западъ българитѣ имали важенъ успѣхъ; тѣ съ подчиняванието на словѣнскитѣ племена, защитили прѣдѣлитѣ си. Българската граница тогава вървѣла отъ Бѣлградъ до Раса задъ р. Ибаръ. (Сърбското племе живѣло въ сегашната Черна-гора и Босня). Словѣнското население въ по-голѣмата часть отъ сегашното сръбско кралство се намирало подъ властьта на българитѣ. По на югъ по-граничната линия вървѣла задъ Охридъ при Баба-гора, която дѣлила драчскитѣ византийски владѣния отъ българскитѣ. Бързяцитѣ, бабунитѣ драговичитѣ, сагудатитѣ, струмцитѣ и часть отъ смоленцитѣ влизали въ състава на Борисовата държава. На югъ прѣдѣлитѣ достигали три километри надалечъ отъ солунскитѣ врата, както туй се установява отъ Наришкия каменненъ надписъ. Значи, усилванието на словѣнския елементъ въ ханството ни при Бориса, стигнало твърдѣ голѣми размѣри и отъ тогазъ туй население трѣбва да е започнало да влияе на държавната наредба, и то тъкмо когато българското болярство и войска въ значително количество се бѣ отдалечило съ военноадминистративна цѣль отъ жилищата си въ сѣверо-источна България. Словѣнитѣ придобиватъ наново значение въ историята на Балканския полуостровъ, като приематъ имего на завоевателитѣ, а на голѣма часть отъ тѣхъ разкриватъ обятията си, за да ги слѣятъ въ една народна маса.

Въ заключение нека кажемъ, че историята на заселванието

словѣнитѣ въ полуострова, както и сѫдбината имъ тамъ, има съвсѣмъ малко сходство съ оная на германскитѣ племена. Весть-готитѣ херулитѣ, остъ-готитѣ, лонгобардитѣ, които сѫщо се заселиха въ римскитѣ провинции, изгубиха националностьта си; тѣ се пороманчиха подобно на франкитѣ, бургундитѣ и по късно норманитѣ. Нъ словѣнскитѣ племена не само, че запазиха народностьта си, а по късно успѣха даже да пословѣнятъ голѣма часть отъ завоевателитѣ си — българи. Причинитѣ за такъва рѣзка разлика въ сѫдбата на два още млади народа — германци и словѣни — които се сблъснаха съ античната цивилизация, лежатъ въ количеството и разнообразния съставъ на културната срѣда която заварили еднитѣ и другитѣ. Въ Италия, Испания, Галия германскитѣ племена срѣщнаха еднородно силно пороманчено население, на чието културно влияние бѣха заставени да се подчинятъ. А словѣнитѣ завзеха области сѫщо римовизантийски, нъ тукъ сѫществувала е тази разлика, че тѣ не завариха мѣстно население въ такъва гѫста маса, нито пъкъ до такъва степень романизирано, както ни го прѣдставлява Прискъ, че ужь си служило въ частнитѣ и политически сношения съ латинския езикъ. Тази конгломератна маса отъ различни народи говорила е помежду си на своя роденъ езикъ. При туй тази маса отъ варварски народи, която се настанявала въ растояние на вѣкове въ источната империя, не е могла тъй бързо да се романизира, толкозъ повече, че пролива отъ варварскитѣ елементи не се прѣкратявалъ. Така щото засѣдналото население едва ли е можало веднага да приеме римската цивилизация до такъва степенъ за да може сетнѣ чрѣзъ нея да влияе на други. Тогава империята не се наслаждавала съ миръ. Варваритѣ непрѣкъснато грабили населението ѝ и го водили въ пленъ, като по-състоятелно и по-цѣнно. Прѣзъ VI вѣкъ особенно таквизъ грабежи на население достигнали до огромни размѣри; не се минавала година да не изгуби полуострова около 200,000 отъ населението си. Видни византийски градове, въ които по-прѣди е било съсрѣдоточено управлението и дребната римска индустрия, търговията и строително искуство или сѫ бивали разваляни, или пъкъ подпадали въ рѫцѣтѣ на варваритѣ. Сирмиумъ, военненъ и граждански центъръ на Византия се намиралъ подъ властьта на аваритѣ; въ Сингидунумъ (Бѣлградъ) тѣ въвѣли българитѣ. Сердика, Рациария, Бонония

и редъ други по-край-дунавски градове или опустѣли за нѣкое врѣме или пъкъ погинали безвъзвратно въ войнитѣ съ варварите. И до като силнитѣ авари испърво прѣчили на Византия да упражни тя културното си влияние върху ней-подчиненитѣ словѣнски племена, веднага слѣдъ тѣхното ослабване се усилватъ и ги замѣстватъ българитѣ, които, като покорители на Мизия, се явягатъ сжщеврѣменно и като мощна стража за словѣнитѣ въ полуострова до прѣнасянето отъ Климента на словѣнската писменость, съ която се тури и основата на словѣнската култура. Тя тогава стана и по силна защитница, отъ колкото многобройнитѣ дисциплинирани български пълкове. До тогава словѣнитѣ, вслѣдствие своя разслабналъ демократически строй, грозеше опасность да се слѣятъ съ другото византийско население, както вече туй стана съ нѣкои отъ тѣхъ. Ето кждѣ лежи важното значение на различнитѣ туркски орди, които съединени още прѣзъ Кубратовото управление отъ този християнски български държавенъ глава, усилватъ видното унюгундурско племе или огхондоръ българъ и съ него наедно поддържатъ въ растояние на нѣколко вѣкове силата на българското оржжие, което отнимаше възможностьта на Византия да наложи върху заседналитѣ въ срѣдата на полуострова словѣнски племена своето политическо и културно надмощие. Нѣма съмнѣние, че византийското влияние щѣше да има като слѣдствие онова, каквото се случи съ по-голѣмата часть отъ германскитѣ племена, настанени въ римскитѣ провинции. Византия ясно съзирала лошитѣ послѣдствия отъ коравата българска мощь за нейната асимилаторска политика; за това и непрѣставала въ благоприятни за нея моменти да се опита да нанесе послѣдния ударъ на българската сила. Съ туй се разяснява и вѣковната умраза между Византия и България.

Цѣна 1.60 л.

Намира се за проданъ у автора въ София и въ книжарницата на Ив. Х. Николовъ въ Солунъ.